

ARCHEOLOGIE EN
BOUWHISTORIE

's-Hertogenbosch Theater aan de Parade

Inventariserend Veldonderzoek door middel
van proefsleuven (IVO-P)

BAAC-rapport A-16.0125

augustus 2016

Auteur:

D. te Kieft MA

Status:

Definitief

Colofon

ISSN: 1873-9350

Auteur:	mw. D. te Kiefte MA
Cartografie:	dhr. M. Leenders MA
Fotografie:	mw. D. te Kiefte
Vondstdeterminatie:	dhr. drs. R. van der Mark
Tekeningen:	mw. D. te Kiefte / dhr. M. Leenders
Inhoudelijke controle:	mw. drs. M. Tolboom
Redactie:	mw. drs. M. Tolboom

© BAAC, 's-Hertogenbosch 2016.

BAAC aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit de toepassing van de adviezen of het gebruik van de resultaten van dit onderzoek.

BAAC bv

Onderzoeks- en adviesbureau voor Bouwhistorie, Archeologie, Architectuur- en Cultuurhistorie.

Graaf van Solmsweg 103
5222 BS 's-Hertogenbosch
Tel.: (073) 61 36 219
Fax: (073) 61 49 877
E-mail: denbosch@baac.nl

Postbus 2015
7420 AA Deventer

Inhoud

	■ Samenvatting	7
1	■ Inleiding	9
	1.1 Aanleiding	9
	1.2 Ligging en aard van het terrein	10
	1.3 Administratieve gegevens	11
	1.4 Leeswijzer	12
2	■ Onderzoekskader	13
	2.1 Landschappelijke achtergrond	13
	2.2 Archeologische achtergrond	15
	2.3 Historische achtergrond	17
	2.4 Onderzoeksvragen	20
	2.5 Werkwijze	21
	2.5.1 Veldwerk	21
	2.5.2 Uitwerking	21
3	■ Resultaten	25
	3.1 Bodemopbouw	25
	3.2 Sporen	27
	3.3 Vondsten	30
4	■ Synthese, waardering en advies	33
	4.1 Synthese	33
	4.2 Waardering	34
	4.3 Advies	35
5	■ Literatuur en bronnen	37
6	■ Lijst van afbeeldingen	39
	■ Bijlagen	41
	- Bijlage 1 Geologische en archeologische tijdvakken	43
	- Bijlage 2 Allesporenkaart	45
	- Bijlage 3 Featurelijst	47
	- Bijlage 4 Vondstenlijst	49
	- Bijlage 5 Boorstaten	51
	- Bijlage 6 Beantwoording van de onderzoeksvragen	55

Samenvatting

In opdracht van de gemeente 's-Hertogenbosch heeft BAAC bv een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd in plangebied Theater aan de Parade te 's-Hertogenbosch. De aanleiding voor het onderzoek is de voorgenomen nieuwbouw van het theater op de huidige plek met een uitbreiding van zeven meter aan de Parade-zijde. Eventuele archeologische waarden zullen met de beoogde nieuwbouw verstoord raken.

Het plangebied is gelegen in de historische binnenstad van 's-Hertogenbosch. De gehele binnenstad is als AVK categorie 1 (archeologisch monument) aangemerkt. Er kunnen resten verwacht worden van het middeleeuwse Begijnhof dat in de achttiende eeuw afgebroken is waarna het terrein, dat later bekend werd als de *Parade*, in gebruik is genomen als exercitieterrein. Binnen het plangebied kunnen, op basis van het Minuutplan uit 1832, resten verwacht worden van de paardenstallen behorende bij het exercitieterrein. Daarnaast zijn archeologische resten van de twaalfde eeuw en ouder niet uit te sluiten vanwege de ligging op de flank van een dekzandrug.

De natuurlijke bodem is onderzocht tijdens het proefsleuvenonderzoek en laat een reliëfrijk stukje dekzandrug zien, waarbij een aangetroffen depressie/laagte opgevuld is met aangevoerd zand van elders. Tevens is het aflopende niveau van de dekzandrug naar het oosten zichtbaar in de boringen en bevestigt het vermoeden dat de natuurlijke bodem aan deze kant van de Parade lager was gelegen en afloopt naar een vermoedelijke waterloop in het oosten.

In de proefsleuven zijn de resten aangetroffen van verschillende muren en muuruitbraken die dateren vanaf de vijftiende eeuw. Tevens zijn in de grondboringen verschillende vloerniveaus teruggevonden van oudere fasen van bewoning op de locatie. De diverse ophogingslagen die grotendeels intact zijn teruggevonden dateren tussen de vijftiende en twintigste eeuw. Ook zijn resten teruggevonden van een grote stadsbrand uit 1419, die destijds ook grote delen van het middeleeuwse Begijnhof heeft verwoest. Op basis van een vergelijking met andere onderzoeken op de Parade kon deze laag getypeerd worden. Onder de vijftiende-eeuwse brandlaag zijn nog diverse ophogingen zichtbaar die waarschijnlijk tijdens de gebruikperiode van het middeleeuwse Begijnhof ontstaan zijn. Als oudste sporen zijn ophogingen van het terrein teruggevonden die vooraf gaan aan de bouw van het Begijnhof in de tweede helft van de dertiende eeuw.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

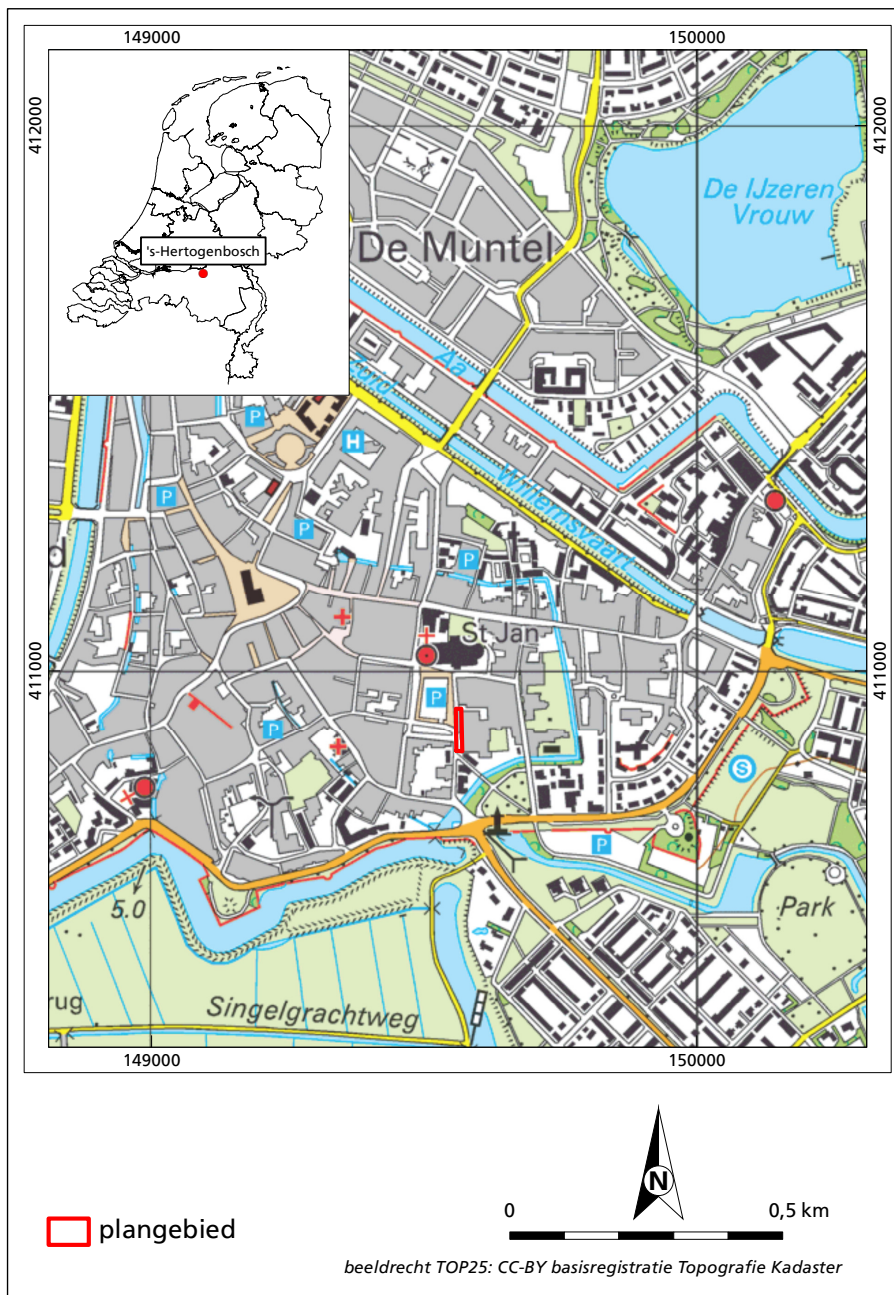
In opdracht van de gemeente 's-Hertogenbosch heeft BAAC bv (*onderzoeks- en adviesbureau voor Bouwhistorie, Archeologie, Architectuur- en Cultuurhistorie*) een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd in plangebied Theater aan de Parade te 's-Hertogenbosch. De aanleiding voor het onderzoek is de voorgenomen nieuwbouw van het theater op de huidige plek met een uitbreiding van zeven meter aan de Parade-zijde. Eventuele archeologische waarden zullen met de beoogde nieuwbouw verstoord raken.

Het plangebied is gelegen in de historische binnenstad van 's-Hertogenbosch. De gehele binnenstad is als AVK categorie 1 (archeologisch monument) aangemerkt. Dit is op de beleidskaart categorie 2, een wettelijk beschermd archeologisch gemeentelijk monument. Voor alle ingrepen dieper dan 50 cm onder het huidige maaiveld is een monumentenvergunning nodig. Er kunnen resten verwacht worden van het middeleeuwse Begijnhof dat in de achttiende eeuw afgebroken is waarna het terrein, dat later bekend werd als de *Parade*, in gebruik is genomen als exercitieterrein. Binnen het plangebied kunnen, op basis van het Minuutplan uit 1832, resten verwacht worden van de paardenstallen behorende bij het exercitieterrein. Daarnaast zijn archeologische resten van de twaalfde eeuw en ouder niet uit te sluiten vanwege de ligging op de flank van een dekzandrug.

Het proefsleuvenonderzoek vond plaats op 6 en 7 juni 2016. Contactpersoon namens de opdrachtgever is dhr. L. Odijk van de gemeente 's-Hertogenbosch. De bevoegde overheid voor dit project is E. Nijhof (gemeente 's-Hertogenbosch). Het veldteam bestond uit dhr. R. van der Mark (senior-projectleider) en mw. D. te Kieft (veldarcheoloog). De graafmachine werd geleverd door grondverzetbedrijf Barten. Tijdens het veldonderzoek zijn geen specialisten ingezet.

1.2 Ligging en aard van het terrein

Het plangebied ligt aan de oostzijde van de Parade in de historische binnenstad van 's-Hertogenbosch en heeft als adres Parade 23 (zie afb. 1.1). Het terrein wordt aan de noordzijde begrensd door een smalle toegangsweg naar de zijkant van het theater, aan de oostzijde door het bestaande gebouw van het theater, aan de zuidzijde door de Cavaleriestraat en aan de westzijde door de openbare weg en het plein van de Parade. Het plangebied is niet bebouwd en tegenwoordig in gebruik als openbaar plein en terras van het theater. De oppervlakte van het plangebied bedraagt circa 300 m².

Afb. 1.1 De ligging van het onderzoeksgebied/plangebied op de topografische kaart van Nederland.

1.3 Administratieve gegevens

- Locatiegegevens

Provincie:	Noord-Brabant
Gemeente:	's-Hertogenbosch
Plaats:	's-Hertogenbosch
Toponiem:	Theater aan de Parade
RD-coördinaten:	X1: 149475, Y1: 410563 X2: 149510, Y2: 410927 X3: 149475, Y3: 410565 X4: 149510, Y4: 410856
Kaartblad:	45A
Kadastrale gegevens:	HTGooH 06169G0000 HTGooH 06487G0000 HTGooH 06650G0000
Oppervlakte plangebied:	300 m ²
Oppervlakte onderzoeksgebied:	34 m ²
Landgebruik:	Openbare weg

- Projectgegevens

BAAC-project:	A-16.0125
BAM-code	BTAP-16
Type onderzoek:	proefsleuvenonderzoek
Onderzoeksmeldingsnummer:	4001556100
Opdrachtgever:	Gemeente 's-Hertogenbosch Contactpersoon: L. Odijk
Adviseur namens opdrachtgever:	N.v.t.
Projectleider BAAC:	R. van der Mark
Bevoegde overheid:	Gemeente 's-Hertogenbosch Contactpersoon: E. Nijhof
Beheer en plaats van vondsten en documentatie:	Archeologisch Depot 's-Hertogenbosch
Datum veldwerk:	6-7 juni 2016

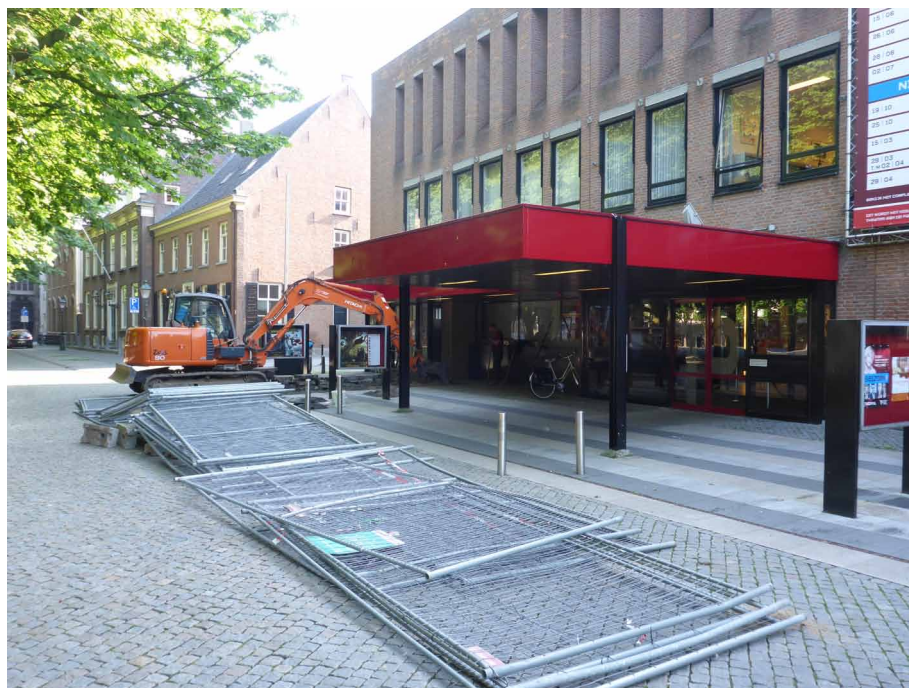
- Vindplaatsgegevens

Complextype:	Nederzetting: onbepaald
Datering:	middeleeuwen – nieuwe tijd

1.4 Leeswijzer

Deze rapportage omvat de uitwerking van archeologisch onderzoek in het plangebied Theater aan de Parade te 's-Hertogenbosch. Alvorens over te gaan tot de bespreking van de onderzoeksresultaten, zullen in hoofdstuk 2 de landschappelijke, archeologische en historische achtergronden in en rondom het plangebied worden beschreven. Deze worden gevolgd door paragrafen met daarin de onderzoeksvragen en de werkwijze in het veld en van de uitwerking. In hoofdstuk 3 komen de resultaten van het onderzoek aan de orde, verdeeld over paragrafen betreffende de bodemopbouw, archeologie en de vondsten. Het geheel zal in hoofdstuk 4 worden afgesloten met een synthese waarin de resultaten in relatie tot elkaar worden besproken. Vervolgens wordt de vindplaats gewaardeerd en wordt er een archeologisch advies geformuleerd omtrent de vindplaats.

Achter in het rapport zijn de literatuurlijst en enkele bijlagen terug te vinden, zoals diverse lijsten en overzichten en de beantwoording van de onderzoeksvragen uit het PvE.

Afb. 1.2 Een foto van de voorzijde van het theater tijdens het graven van de eerste proefsleuf.

2 Onderzoekskader

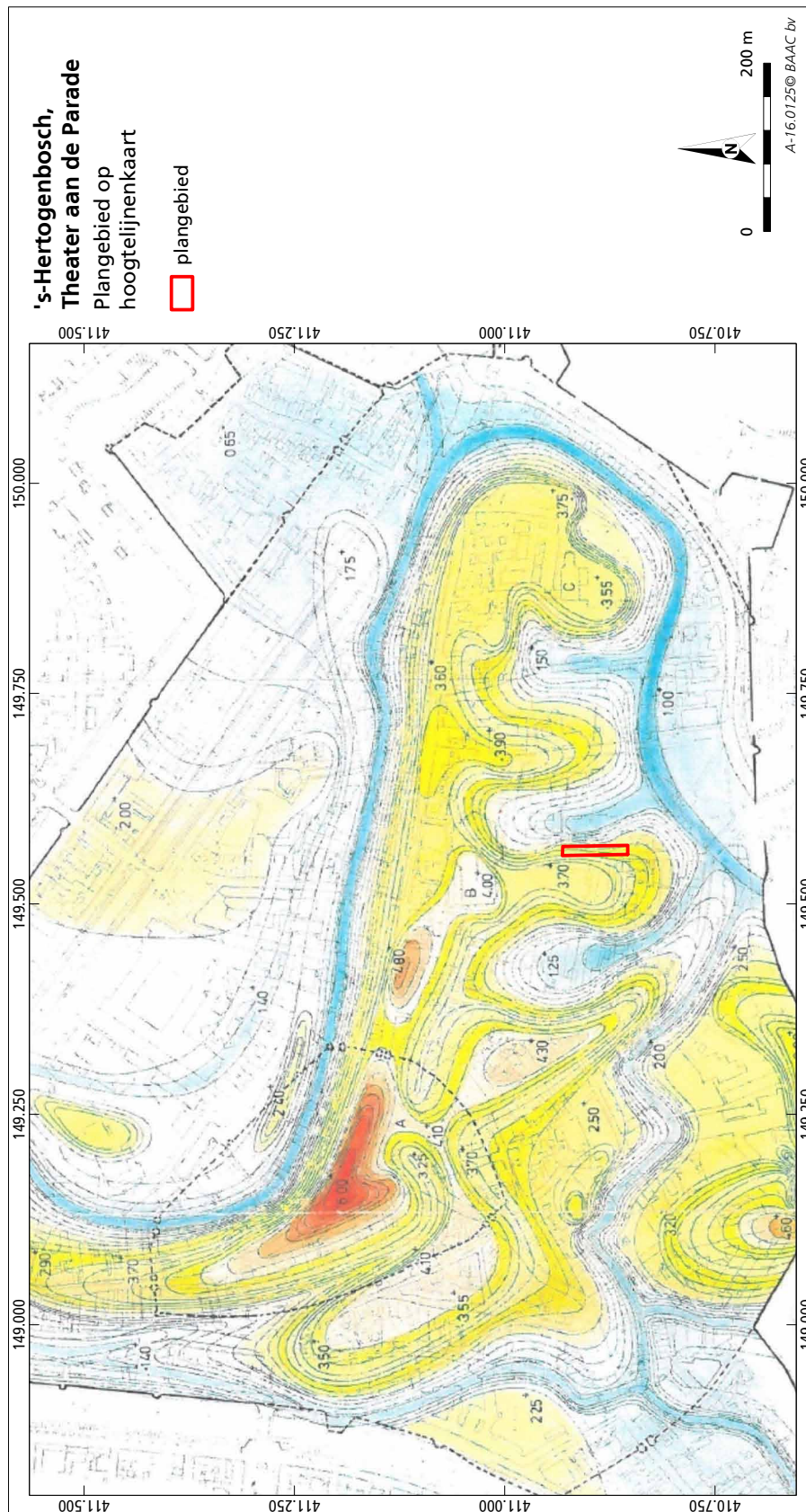
Het plangebied ligt op de gemeentelijke verwachtingskaart van de binnenstad binnen het gemeentelijk monument dat het plein van de Parade is. Alleen proefsleuf IV, in het zuidelijkste puntje van het plangebied, valt in *categorie 6: overige gebieden waar vondsten te verwachten zijn*. Het proefsleuvenonderzoek dat in deze rapportage wordt beschreven, heeft geresulteerd in een duidelijk beeld van de verstoring van het theater aan de Parade bij de bouw in de jaren 70 en de intacte archeologische niveaus binnen het plangebied. Het doel van de navolgende paragrafen is om dit gegeven in context te plaatsen. Hierbij wordt gekeken naar de ligging van het plangebied in het stedelijk landschap en ten opzichte van bekende archeologische resten in de directe omgeving. Ook wordt gekeken wat op basis van historisch kaartmateriaal of andere historische gegevens bekend is over bewoning en landgebruik binnen het plangebied.

De onderzoeksvragen die met het proefsleuvenonderzoek dienen te worden beantwoord en de nationale en regionale onderzoeksthema's zijn overgenomen in paragraaf 2.4. Het hoofdstuk sluit af met een beschrijving van en verantwoording voor de gehanteerde werkwijze en de keuzes die tijdens het veldwerk en de uitwerking zijn gemaakt.

2.1 Landschappelijke achtergrond

De stad 's-Hertogenbosch is ontstaan in een landschap waar relatief hoge zandruggen worden afgewisseld met beekdalen en laaggelegen gebieden. Deze ruggen zijn ontstaan tijdens het Pleniglaciaal in het Late Dryas (10.850-10.150 jaar geleden), een koude, maar droge periode binnen het Weichselien, toen in een toendra-achtig klimaat zand werd opgeblazen en het oorspronkelijke landschap bedekt raakte met een pakket dekzand. Het dekzand vormt oost-west lopende ruggen waarvan er zich één bevindt op de lijn Oss-Loon op Zand. Deze rug wordt ter hoogte van het historische centrum van 's-Hertogenbosch doorsneden door de rivieren de Dommel en de Aa die hier door een stelsel van grotere en kleinere stromen samenvloeien tot de Dieze. Het stelsel van rivierloopjes afgewisseld met restanten van de dekzandrug heeft in hoge mate de vormgeving van de stad bepaald. Het hoogste punt van de dekzandrug is gelegen ter hoogte van de Markt.

Het plangebied bevindt zich volgens een kaart met de oorspronkelijke dekzandhoogtes, oftewel de maaiveldhoogtes ten tijde van de stichting van de stad, op de helling van een uitloper van de dekzandrug (afb. 2.1). Er werd eerst altijd gedacht dat de westzijde van de Parade ook op een helling van de dekzandrug zou liggen, maar dit is bij archeologisch onderzoek niet gebleken. De resultaten

Afb. 2.1 Op deze kaart is het plangebied rood omkaderd en geprojecteerd op de hoogtekaart met de oorspronkelijke maaiveldhoogtes van de natuurlijke ondergrond van de stad 's-Hertogenbosch (Hoogma en Steketee, 1996).

van een archeologisch onderzoek ten oosten van de Parade hebben aangetoond dat hier een laagte of waterloop gelegen zou kunnen hebben.¹ Het plangebied is wegens de ligging in de bebouwde kom niet gekarteerd op de geomorfologische kaart van Nederland.²

2.2 Archeologische achtergrond

Op de gemeentelijke archeologische verwachtingskaart voor de binnenstad van 's-Hertogenbosch heeft de gehele binnenstad een hoge verwachting op het aantreffen van archeologische waarden.³ Daarnaast ligt het plangebied binnen het gemeentelijk archeologisch monument dat de gehele Parade omsluit (monumentnummer 13335). In het plangebied geldt een specifieke verwachting op het aantreffen van archeologische resten van het Groot Begijnhof en het militair exercitieterrein. En als laatste is de binnenstad aangemerkt als archeologisch monument op de Archeologische Monumentenkaart van Nederland (monumentnummer 16796).

Binnen het plangebied heeft niet eerder archeologisch onderzoek plaatsgevonden. In de omgeving van het plangebied zijn verschillende archeologische onderzoeken uitgevoerd, waarnemingen en vondsten gedaan (zie afb. 2.2.). Op de Parade zelf zijn verschillende soorten onderzoeken uitgevoerd, zoals archeologische begeleidingen, een proefsleuvenonderzoek en een opgraving. Deze onderzoeken zijn vrijwel allemaal door BAAC uitgevoerd in opdracht van de gemeente. Ze zijn samen gebundeld in één onderzoeksrapport en de resultaten zijn naast elkaar gelegd en vergeleken.⁴

Er zijn diverse archeologische begeleidingen uitgevoerd aan de zuidoostkant van de Parade, waarbij telkens kijkaten zijn gegraven en een profiel bekeken kon worden.⁵ In verschillende profielen is een brandlaag aangetroffen op circa 5.20+ NAP, die zich enkel lijkt uit te strekken binnen het terrein van het Begijnhof. De brandlaag wordt gerelateerd aan de stadsbrand van 1419.⁶ De diverse ophogingslagen die stratigrafisch gezien van direct na deze brand dateren tot de afbraak van het Begijnhof (1749) kunnen met behulp van vondsten moeilijk gedateerd worden (deze lagen zijn slechts enkele decimeters dik). Er worden wel veel muurresten teruggevonden van na 1419, maar deze liggen grotendeels los van elkaar en zijn daardoor ook lastiger te dateren. De steenformaten uit deze perioden kunnen ook niet gebruikt worden om de muren te dateren.⁷

Aan de oostzijde van de Parade is een archeologische begeleiding uitgevoerd van een rioolsleuf in 1983, waarbij resten zijn aangetroffen van de Begijnhofkerk en de sporen van een waterloop die in oostelijke richting afloopt naar een andere waterstroom. Deze stroom, die is waargenomen bij onderzoeken bij het Casino in 1986 en aan de Choorstraat in 2003, is de oostelijke begrenzing van de dekzandrug waar de Parade op ligt. De natuurlijke bodem loopt aan deze kant van de Parade dan ook in oostelijke richting af naar de waterloop.

1 Geerts en Van Genabeek 2007, 29.

2 Stiboka 1984.

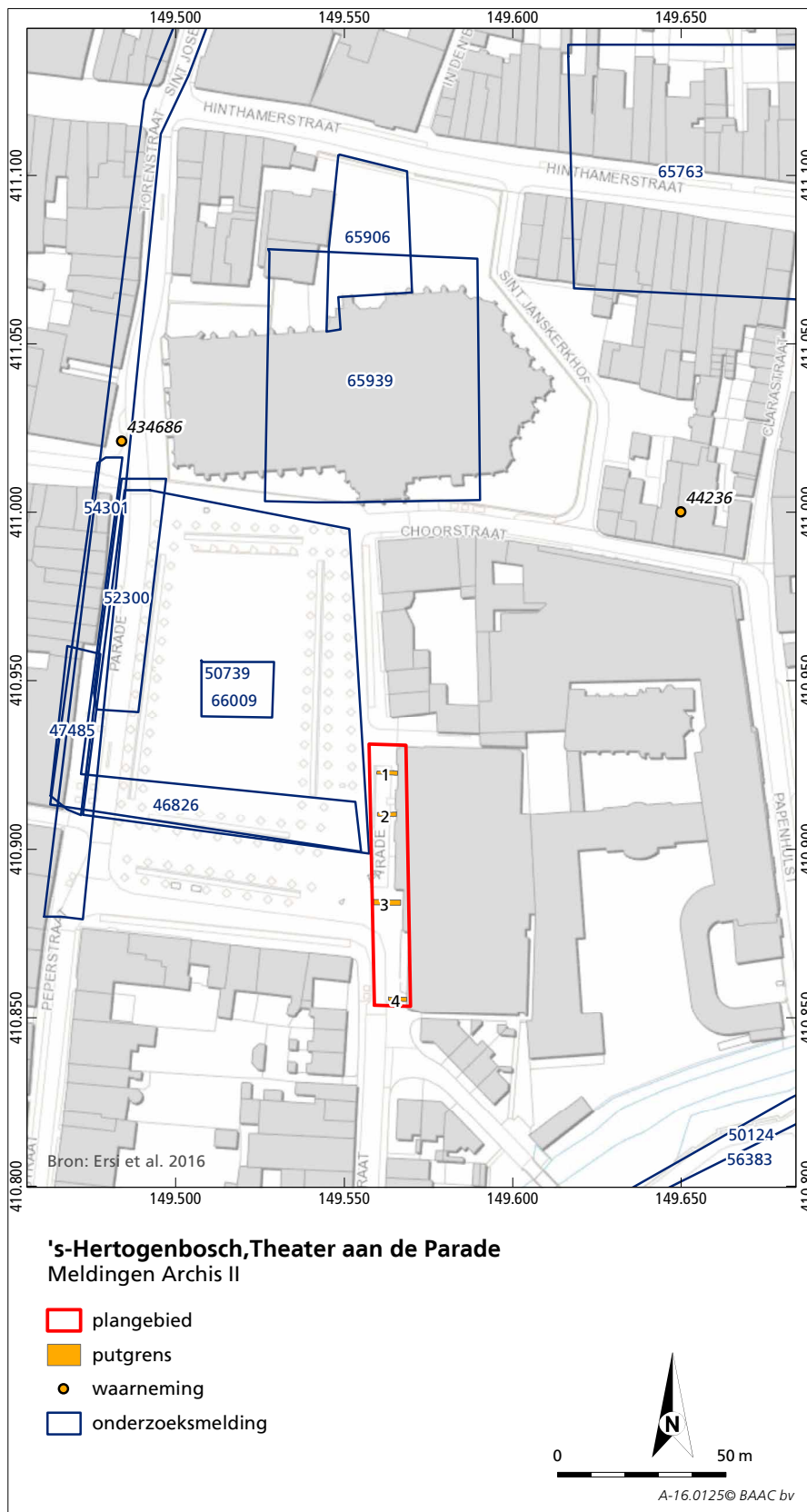
3 Gemeente 's-Hertogenbosch 2010.

4 Cleijne 2015.

5 Het gaat om onderzoeksmeldingen 46826, 47485, 50739, 52300.

6 Cleijne 2015, 20.

7 Cleijne 2015, 20.

Afb. 2.2 Een kaart met archeologische onderzoeken en vondstmeldingen rond het plangebied.

2.3 Historische achtergrond⁸

Het plangebied ligt binnen de omwalling van de tweede stadsmuur die vanaf 1300 werd gebouwd. Gedurende de veertiende eeuw groeide het belang van 's-Hertogenbosch aanzienlijk, dankzij regionale en internationale handel en nijverheid, met name de metaal-, leer- en textielindustrie. Het bevolkingsaantal bereikte 14.000 mensen in het laatste kwart van de veertiende eeuw, waarmee 's-Hertogenbosch tot de grootste steden van het huidige Nederland behoorde; alleen Utrecht had een vergelijkbaar aantal inwoners. Binnen het hertogdom Brabant was 's-Hertogenbosch de op drie na grootste stad.

De eerste vermelding van het Begijnhof dateert van 6 juli 1274. In een oorkonde wordt een scheiding vermeld tussen de kerk van Orthen en 's-Hertogenbosch en de kapel van de Begijnen. Het Begijnhof met zijn kapel bestond dus al vóór 1274, maar lag toen niet op het plein dat we thans aanduiden met de naam de Parade. Er wordt vermoed dat het eerste Begijnhof ter hoogte van de Choorstraat heeft gelegen. Doordat er met de bouw van de romaanse Sint-Jan in 1280 ruimte nodig was, zou het verplaatst zijn naar een open plek ten zuiden van de Sint-Jan. Vóór de bouw van het Begijnhof was de Parade een open ruimte die eerst werd gebruikt als galgenveld dat later bij het kerkhof van de Sint-Janskerk werd betrokken.

In de 500 jaar die volgen, tot aan 1675 met de dood van de laatste begijn, is het terrein gebruikt voor het Begijnhof (zie afb. 2.3). Het Begijnhof was omringd door een muur met de hoofdingang aan de zuidzijde van de immuniteit van de Sint-Janskerk. Het hof was te vergelijken met een stad(je) binnen een stad. De begijnen, gelovige vrouwen die geen kloostergeloften aflegden, maar wel zoveel mogelijk een van de buitenwereld afgezonderd religieus leven op na hielden, woonden in kleine huisjes binnen het hof. Uit historische bronnen valt op te maken dat er in ieder geval huisjes stonden tegen de muur aan de westzijde van de Parade (die toen nog Peperstraat heette) en tegen de muur aan de Triniteitstraat. Deze huisjes hadden aan die zijde geen ramen of deuren. De begijnen hadden een eigen kerk die in 1304 aan de heilige Nicolaas werd gewijd. Bij een grote brand in 1419, die begon in de Hinthamerstraat, werd ook het Groot Begijnhof getroffen. Delen zullen daarna opnieuw moeten zijn opgebouwd, waaronder de Begijnhofkerk.⁹

In 1749 zijn de laatste gebouwen afgebroken en is het terrein in gebruik genomen als exercitieterrein voor de militairen (vandaar de naam *Parade*). Deze functie heeft het ook behouden tot in de late negentiende eeuw. Direct ten oosten van het plangebied hebben de bijbehorende paardenstallen gelegen voor de paarden van de militairen. Op afbeelding 2.4 is goed te zien dat de proefsleuven aan de paardenstallen grenzen.

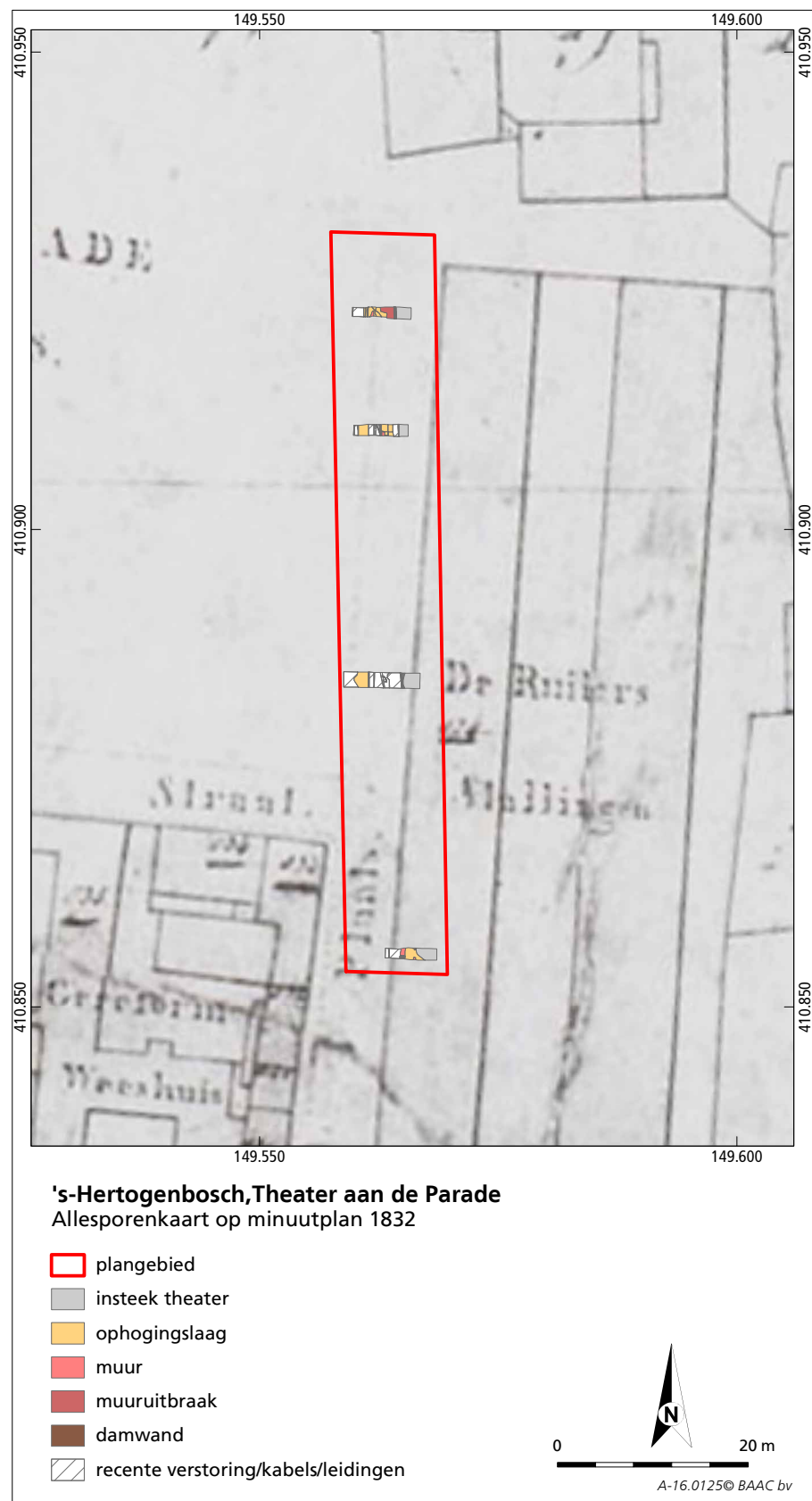
In de jaren 30 van de twintigste eeuw is ten oosten van het plangebied, aan de oostkant van de Parade, een theater gebouwd en dit is in 1974 vervangen door het huidige theatergebouw. Tegenwoordig is de Parade een open plein omringd door rijen kastanjabomen, met een vrij uitzicht naar het noorden op de St. Jan.

⁸ Deze paragraaf is voornamelijk overgenomen uit Geerts en Van Genabeek 2007 en Cleijne 2015.

⁹ Overgenomen uit Cleijne 2015, 9.

Afb. 2.3 Het plangebied
geprojecteerd op de kaart
van Jacob van Deventer uit
1545-1562.

Afb. 2.4 Het plangebied
geprojecteerd op het Minuut-
plan van 1832.

2.4 Onderzoeksvragen

Het doel van het onderzoek is het aanvullen en toetsen van een gespecificeerde archeologische verwachting, zoals geformuleerd op de archeologische verwachtingskaart van de binnenstad van de gemeente 's-Hertogenbosch. Daarbij moet ook worden vastgesteld hoe ver en diep de insteek van het theatergebouw reikt. Het gaat om gebieds- of vindplaatsgericht onderzoek binnen een gebied waar bodemingrepen staan gepland. Door de geplande bodemingrepen dreigt eventueel aanwezige archeologische informatie verloren te gaan. Het onderzoek resulteert in een waardering van de archeologische informatie en in een selectieadvies; een voorstel voor nader archeologisch onderzoek. Om tot dit doel te komen, dienen de volgende onderzoeksvragen te worden beantwoord:¹⁰

1. *Op welk niveau zijn de eerste sporen per locatie te verwachten?*
2. *Is de bouwput van het huidige theater voorzien geweest van een damwand of is de bouwput van een schuin talud voorzien? Tot waar loopt de verstoring veroorzaakt door de bouw van het theater?*
3. *Wat is de aard van de aangetroffen sporen?*
4. *Wat is de ouderdom van de aangetroffen sporen?*
5. *Vallen de resten van de Begijnhofkerk nog binnen de toekomstige bouwput?*
6. *Zijn er nog archeologische sporen in de aan te leggen bouwput voor het nieuwe theater te verwachten?*

Het plangebied is gelegen op een binnenstadslocatie waar de volgende punten van het meerjarige onderzoeksprogramma van de gemeente 's-Hertogenbosch van toepassing zijn:¹¹

2. Ruimtelijke ontwikkeling van de stad buiten de oudste kern.
3. De kerken en kloosters in de stad.
5. Het verkrijgen van een goed inzicht in het verkavelingspatroon, de plattegronden en de constructietechnieken van de oudste, meestal houten huizen uit de periode 1200-1400.
7. Materiële cultuur van de stad.

Deze punten voor onderzoek worden in deze rapportage verder niet uitgewerkt, maar kunnen dienen als leidraad bij het opstellen van onderzoeksvragen in een eventueel vervolgonderzoek.

10 Nijhof 2015. Zie ook bijlage 6 voor de beantwoording van de onderzoeksvragen.

11 Janssen 1983, 20.

2.5 Werkwijze

2.5.1 Veldwerk

Tijdens het veldwerk zijn verspreid over het plangebied vier proefsleuven aangelegd, werkput I tot en met IV (tabel 2.1 en afb. 2.5). In totaal is 33,89 m² opgegraven, wat een dekkingsgraad van bijna 9% betreft.

werkput	Afmetingen (m)	Oppervlak (m ²)
I	6,2 x 1,2	7,44
II	5,1 x 1,3	6,63
III	8 x 1,6	12,8
IV	5,4 x 1,3	7,02

Tabel 2.1 Opgegraven aantal vierkante meters per werkput.

Met een graafmachine met gladde bak is laagsgewijs verdiept tot op het archeologisch zichtbare niveau. Dit niveau is gelegen op verschillende dieptes in verband met de vele verstoringen in de bovenste één meter onder maaiveld. De hoogst gelegen archeologische sporen zitten circa 50 cm onder het maaiveld, op 5.60+ NAP. Op de plekken waar het mogelijk was is de verstoring uitgegraven tot op een intact archeologisch niveau. Er is één archeologisch vlak aangelegd per werkput.

Het vlak en het aanwezige muurwerk is gefotografeerd en de sporen in het vlak zijn analoog ingetekend op schaal 1:20 en de hoogtes zijn bepaald met de waterpas. De sporen zijn niet gecoupeerd en afgewerkt, zoals in het Programma van Eisen (PvE) geformuleerd staat.¹² In elke werkput is één profielkolom gedocumenteerd en op twee plekken in de werkput is vanaf het opgravingsvlak geboord. De profielen zijn door middel van fotografie en een analoge tekening op schaal 1:20 vastgelegd. De boringen in werkputten I, III en IV zijn gestopt, omdat ze stuiten op muurwerk of grof puin waardoor niet verder geboord kon worden. De boringen in werkput II konden tot in de natuurlijke ondergrond geboord worden. In werkput III en IV is slechts één boring gezet omdat de verstoringen door kabels en leidingen zo groot waren dat er een risico bestond om in een buis te boren. Vondsten zijn bij de aanleg van het vlak of in de boringen verzameld en indien mogelijk aan sporen en/of stratigrafische lagen toegewezen. Tijdens het proefsleuvenonderzoek (IVO-P) zijn geen specialisten ingezet.

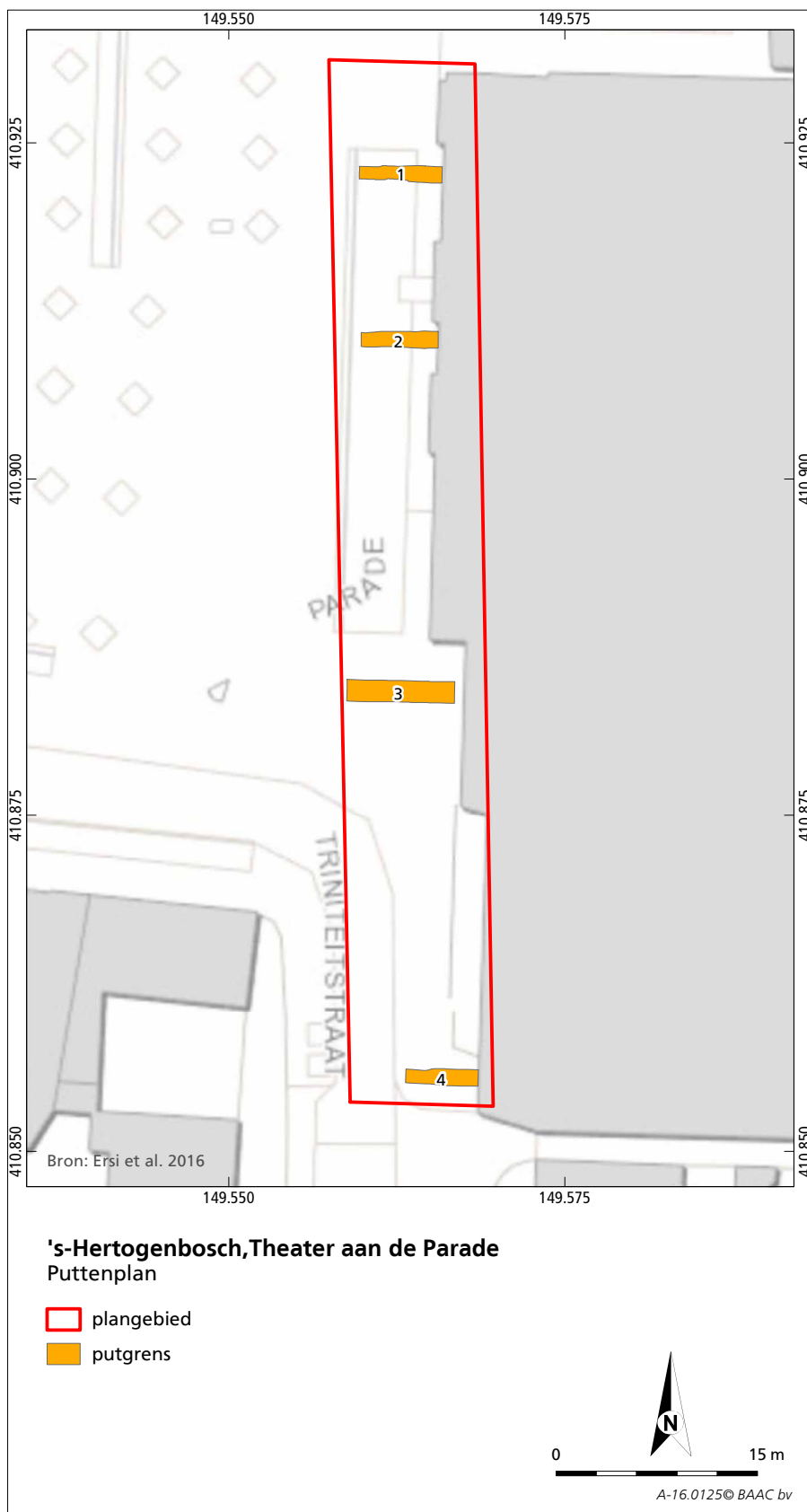
Het IVO-P is uitgevoerd volgens de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA 3.3), het PvE en het Kwaliteitshandboek van het Bureau Archeologie en Monumenten van 's-Hertogenbosch.¹³ De opgravingsdocumentatie bevindt zich momenteel bij de BAAC-vestiging te 's-Hertogenbosch. Te zijner tijd zal dit worden overgedragen aan het Archeologisch depot van de gemeente 's-Hertogenbosch.

2.5.2 Uitwerking

Na afloop van het veldwerk is onder leiding van de verantwoordelijke senior-KNA-archeoloog de uitwerking gestart. De veldtekeningen zijn hiertoe verwerkt tot kaarten en op basis hiervan zijn de sporen geanalyseerd. De vondsten zijn gewassen, gedroogd, gedetermineerd en gedateerd. Vervolgens is onderhavig

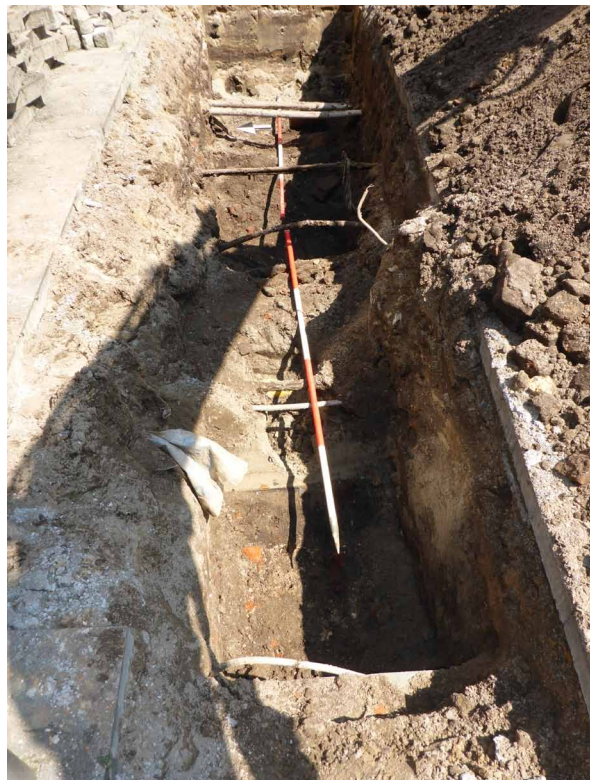
¹² Nijhof 2015, 9.

¹³ Nijhof 2015; BAM 2009.

Afb. 2.5 Puttenplan.

rapport opgesteld waarin de resultaten van het proefsleuvenonderzoek beschreven zijn. Naar aanleiding van de resultaten is een waardering van de archeologische waarden en een advies met betrekking tot vervolgonderzoek opgesteld.

Afb. 2.6 Boven: de aanleg van werkput I, gezien vanuit het zuiden met de St. Jan op de achtergrond. Onder: de vele kabels en leidingen die de proefsleuven doorkruisen zijn hier goed zichtbaar.

Afb. 3.1 De brandlaag zichtbaar in de boorkop in boring 202.

3 Resultaten

3.1 Bodemopbouw

Er zijn in totaal zes boringen gezet, twee boringen in werkput I, twee boringen in werkput II en één boring in werkput III en IV. Alleen in de boringen van werkput II kon geboord worden tot in de natuurlijke bodem. De andere boringen zijn gestuit op muren of grof puin. In bijlage 5 zijn alle boorstaten terug te vinden met alle NAP-hoogtes vermeld bij elke afzonderlijke laag. In bijlage 2 zijn de profiel- en boorlocaties weergegeven op de allesporenkaart.

De bodem in het plangebied is door de eeuwen heen flink opgehoogd, waarbij het huidige maaiveld op 6.20+ NAP gelegen is. De ophogingslagen zijn tot een diepte van 5.31+ / 5.20+ NAP redelijk recent te noemen (eind twintigste eeuw) aangezien ze kabelsleuven van elektra oversnijden. De brandlaag die is waargenomen bij andere onderzoeken op de Parade is waarschijnlijk teruggevonden in de boringen die gezet zijn in werkput II (zie ook afb. 3.1). In deze werkput kon ook geboord worden tot in de natuurlijke ondergrond. De vermoedelijke brandlaag loopt in deze werkput af richting het oosten waarbij in boring 202 de onderkant van de laag op 4.52+ NAP zit en in boring 201 (2.80 meter naar het oosten) de onderkant op 4.19+ NAP is terug te vinden. Dit komt niet overeen met het niveau van de brandlaag op andere onderzoekslocaties op de Parade. Dan wordt de onderkant van de brandlaag namelijk geplaatst op 5.00+ NAP.¹⁴ Het verschil tussen het onderzoeksgebied en de rest van de Parade bedraagt dan 80 centimeter en kan wijzen op het aflopende profiel van de dekzandrug naar het oosten. De brandlaag bestaat uit veel houtskool en resten verbrande leem. De brandlaag wordt in beide boringen afgedekt met een laag zeer siltig zand van een donker bruin-grijze kleur met brokken onverbrande leem erin. De brandlaag is in de andere werkputten niet gezien in de boringen, omdat de boring stuitte op een ondoordringbare laag en niet kon worden doorgezet.

De natuurlijke bodem is alleen bereikt in de boringen in werkput II.¹⁵ In boring 202 is het meest volledige profiel bewaard gebleven, in het westen van de werkput. In dit profiel is vanaf 3.12+ NAP een overgang te zien van een schone zandige C-horizont naar een lichtgrijsbruine C-horizont met humeuze vlekken, welke wordt afgedekt door een schone natuurlijke bruine B-horizont. Op 3.22+ NAP gaat de B-horizont over in een pakket van verschillende menglagen dat ruim 80 cm dik is. Het gaat hier om een dik pakket van puinvrije menglagen, waarin vermengde brokken van een A-, E- en B-horizont zijn gebruikt om op te hogen. Deze grond is hoogstwaarschijnlijk van een andere locatie aangevoerd, waar een volledig podzolprofiel aanwezig was. Op deze ophogingslagen is een donkere humeuze laag van 6 cm dik te zien wat vermoedelijk een oude

¹⁴ Cleijne 2015, 20.

¹⁵ Zie bijlage 5 voor de boorstaten en alle NAP-niveaus van de afzonderlijke bodemlagen. De vermelde NAP-hoogtes zijn representatief voor de bovenkant van de vermelde laag.

A-horizont voorstelt en een oud maaiveldniveau. De bovenkant van de oude A-horizont en tevens het oude maaiveld ligt op 4.18+ NAP. In de eerste ophogingslagen boven het oude maaiveld zijn vooral spikkels houtskool en (on-)verbrande leem zichtbaar in een zeer siltige zandige laag en vanaf 4.28+ NAP is een stevige lemen laag aanwezig met eveneens spikkels houtskool en verbrande leem. Vermoedelijk is hier sprake van een lemen vloer behorende bij een gebouw van het Begijnhof. De brandlaag die ook in andere onderzoeken op de Parade is aangetroffen en hoort bij de stadsbrand uit 1419 begint op 4.52+ NAP en is 6 centimeter dik. Op de brandlaag is een laag van uiterst siltig zand opgebracht waarin ook (on-)verbrande leem aanwezig is. Vervolgens volgen diverse ophogingslagen van de stad met als inclusies voornamelijk bouwkeramiek en mortelfragmenten tot aan het huidige maaiveld dat op 6.21+NAP gelegen is.

Boring 201 is in het midden van de werkput gelegen ter hoogte van profiel 201. In boring 201 was een overgang zichtbaar van een schone zandige C-horizont naar een humeus gevlekte C-horizont, welke vervolgens scherp overgaat in ophogingslagen van de stad vanaf 3.91+ NAP. De brandlaag van de stadsbrand uit 1419 is in dit profiel aanwezig vanaf 4.19+ NAP en is hier 16 centimeter dik. Vanwege de scherpe overgang tussen de natuurlijke bodem en de ophogingen lijkt de natuurlijke bodem in dit profiel afgetopt te zijn. Een ander opvallend detail is het verschil in hoogte van de top van de natuurlijke bodem in beide profielen in werkput II. Het verschil bedraagt 70 centimeter, waarbij het niveau in boring 202 het diepst gelegen is op 3.22+ NAP. Over een afstand van drie meter is dit een behoorlijk hoogteverschil. Bij andere onderzoeken aan de zuidoostkant van de Parade, het dichtst gelegen bij het onderzoeksgebied, is de top van de natuurlijke bodem (B-horizont) waargenomen op 3.70+ NAP.¹⁶ Dit niveau is gelegen tussen de hoogtemetingen van de natuurlijke bodem in de boringen van werkput II, waarbij het verschil met boring 201 20 centimeter bedraagt en met boring 202 (meest westelijk) 30 centimeter is. Mogelijk is hier sprake van een lokale laagte aan de zuidoostkant van de Parade, die is opgevuld met aangevoerde grond van elders voordat het Begijnhof gebouwd kon worden op deze plek. Er zijn geen vondsten aangetroffen in deze lagen.

Bij de andere onderzoeken op de Parade is het pakket ophogingslagen op de natuurlijke bodem circa 1.20 meter dik voordat ze worden afgedekt met de brandlaag uit 1419. In het huidige onderzoeksgebied is het pakket ophogingslagen in boring 202 (in de lokale laagte) voorafgaand aan de stadsbrand in 1419 1.30 meter dik en in boring 201 slechts 30 centimeter dik. Waar deze 30 centimeter mee te maken heeft blijft vooralsnog onduidelijk, mogelijk is hier tussentijds grond afgegraven waardoor het ophogingspakket weer dunner werd.

16 Cleijne 2015, 15.

3.2 Sporen

In het plangebied zijn in totaal zeventien featurenummers uitgedeeld (tabel 3.1 en bijlage 3). Hiervan zijn dertien features archeologisch relevant, dat wil zeggen dat ze behoren tot de archeologische waarden die ons informatie geven over de geschiedenis van de locatie. In drie werkputten is muurwerk aangetroffen (wp I, II, IV) en in twee werkputten (wp I en II) zijn uitbraken van muren teruggevonden. In werkput III was een vloerniveau aanwezig.

aard spoor	aantal	datering
Muur	5	18-19 ^e eeuw
Muuruitbraak	2	17 ^e -19 ^e eeuw
Vloerniveau	1	1600-1700
Ophogingslaag	5	1600-1900
Administratief	4	-

Tabel 3.1 Aard spoor naar aantal en datering.

In werkput I zijn een muuruitbraak (F2) en een muur (F3) aangetroffen op een diepte van respectievelijk 5.68⁺ NAP en 5.35⁺ NAP. De muuruitbraak was 1.40 meter breed en werd aan de oostzijde verstoord door de insteek van het theater. De muur (F3) was meer naar het westen gelegen en pas op een dieper niveau zichtbaar. Deze muur was slechts zeer fragmentarisch bewaard, aangezien er nog maar één laag over was, en het blijft enigszins onduidelijk of het daadwerkelijk om een muur gaat. Voor de muur is gebruik gemaakt van breukstenen, welke duiden op hergebruikt materiaal. De insteek van het theatergebouw gaat in werkput I tot 1.80 meter uit de voorgevel van het gebouw en was 30 cm diep met een licht aflopend profiel richting het gebouw.

Afb. 3.2 De muuruitbraak in werkput I (feature 2) gezien vanaf boven vanuit het zuiden.

In werkput II is een muur (F6) gevonden in het midden van de werkput. De muur loopt niet door naar het noorden en is hier onderbroken. De bakstenen hebben formaten van 230/237 x 124/125 x 60 mm. Dergelijke formaten werden in 's-Hertogenbosch gebruikt rond het midden van de vijftiende tot het midden van de zestiende eeuw. De bovenkant van de muur ligt op 5.36+ NAP, op gelijke hoogte als muur F3 in werkput I. Er is waarschijnlijk geen verband tussen beide muren, omdat de muur in werkput I uit alleen breukstenen bestaat en de muur in werkput II uit complete bakstenen bestaat. Direct naast de muur zat een muuruitbraak, die voornamelijk zichtbaar was in het profiel (profiel 201) en opgevuld was met kalkmortel. Op vlakniveau zijn verkleuringen in het vlak waargenomen die parallel aan elkaar lopen, F7 en F8 (zie afb. 3.3; de twee rechtopstaande metalen pennen staan ieder in een feature). De spoorvulling van F7 liep door tot 20 cm onder het vlak. De insteek van het theatergebouw gaat in werkput II tot 1.60 meter uit de voorgevel van het gebouw, nog 20 cm diep en met een licht aflopend profiel richting het gebouw.

Afb. 3.3 Het restant van een muur (F6) en de sporen in het vlak (F7 en F8). Gezien vanuit het oosten.

Werkput III is grotendeels verstoord door de insteek van het theater en door veel kabelsleuven die door de put lopen. Slechts een kleine strook van 1.20 meter was nog ongestoord en kon worden onderzocht. Hier is in het vlak een verbrande laag aangetroffen met veel houtskool en plakken verbrande leem (F12). De bovenkant van deze laag zit op 4.80+ NAP. Het is waarschijnlijk niet de brandlaag van de stadsbrand uit 1419, omdat er o.a. vondsten zijn aangetroffen in deze laag die tussen 1600-1800 dateren.¹⁷ Er is tevens in het profiel (profiel 301) een vermoedelijke vlijlaag aangetroffen die is beschreven als feature 11. Deze vlijlaag bevat zeer veel mortel en is gelegen boven de laag van verbrande leem en dateert in de periode tussen 1600-1700. Deze laag is gelegen op een diepte tussen 4.80+ NAP en 5.05+ NAP. De insteek van het theatergebouw gaat in werkput III tot 3.20 meter uit de voorgevel van het gebouw en wordt begrensd

17 Er is ook een scherf gevonden die dateert tussen 1250-1550. Mogelijk gaat het hier om opspit of zwerfvuil.

door een damwand die nog aanwezig is. De verwachting is dat de diepte van de insteek achter de damwand tot ver onder de archeologische niveaus reikt. Daarnaast loopt aan de westzijde van de werkput een rioolsleuf waarvan de diepte niet bepaald kon worden.

Afb. 3.4 Het profiel 301 in werkput III waarbij goed de laag van verbrande leem in het vlak te zien is met daarboven de witte vlijlaag van kalkmortel.

In werkput IV zijn drie muren aangetroffen in het midden van de werkput. De eerste twee muurfragmenten (F15-F16) liggen op één lijn en de bovenkant ligt op dezelfde NAP-hoogte, namelijk 5.44+ NAP. Er kon één baksteenformaat genomen worden zonder dat de muur afgebroken moest worden, deze maat is – x 120 x 70 mm. De andere muur (F14) bestaat enkel uit breukstenen, loopt van noord naar zuid door de put en is 50 cm breed. De stenen zijn hergebruikt, omdat het breukstenen zijn en er veel oude mortelresten zichtbaar zijn. Op basis van de baksteenformaten, – x 130/108/105 x 60/43/45 mm, is de muur niet nauwkeuriger te dateren dan vanaf de zestiende eeuw. De bovenkant van de muur ligt op 5.51+ NAP. De insteek van het theatergebouw gaat in werkput IV tot 2 meter uit de voorgevel van het gebouw en loopt in deze werkput met een redelijk steile hoek naar beneden, richting het gebouw. Daarnaast loopt aan de westzijde van de werkput een rioolsleuf waarvan de diepte niet exact bepaald kon worden.

Afb. 3.5 Het restant muur in werkput IV (F14), dat mogelijk een onderdeel is geweest van de paardenstallen uit de negentiende eeuw die horen bij het exercitieterrein op de Parade.

De muren in de vier proefsleuven zijn allemaal gemetseld met kalkmortel. Het meeste muurwerk kan niet nauwkeuriger gedateerd worden dan vanaf de zestiende eeuw. Alleen de muur in werkput II kan dateren vanaf de vijftiende eeuw. De muren in werkput I en II (F3 en F6) hebben mogelijk behoord tot het Begijnhof van ná de stadsbrand uit 1419. De muren in werkput IV kunnen ook tot het Begijnhof gehoord hebben, maar logischer zou zijn vanwege hun hoge NAP-ligging in het vlak en de locatie van de negentiende eeuwse paardenstallen op deze plek, dat ze bij de stallen horen. Op het Minuutplan van 1832 is goed te zien hoe de werkputten III en IV binnen de grenzen van de paardenstallen vallen (afb. 2.4).

3.3 Vondsten

Er zijn in totaal 7 vondstnummers uitgedeeld met in totaal 28 stuks aardewerk, vijf stuks bouwkeramiek en één fragment metaal. De vondsten komen voornamelijk uit ophogingslagen en dateren bijna allemaal tussen 1600-1800. De meeste vondsten zijn gedaan bij de aanleg van het vlak in de proefsleuven. Zie ook bijlage 6 voor de vondstenlijst.

Enkele vondsten komen uit duidelijke contexten. In F11, een vermoedelijke vlijlaag of uitbraak met zeer veel mortel in profiel 301, zijn zestien stuks aardewerk aangetroffen van een kom van witbakkend aardewerk met groenglazuur. Deze scherven dateren in de periode tussen 1600-1700 en zijn gevonden op een diepte van 5.05+ NAP in werkput III. In dezelfde laag zijn ook wandtegels gevonden die in dezelfde periode dateren. Op dezelfde plek zijn op een dieper niveau (4.90+ NAP) scherven gevonden in een verbrande leemlaag

(vloerniveau) die dateren in verschillende perioden. Een wandscherf van een grape van roodbakkend aardewerk met deels loodglazuur dateert tussen 1600-1650 en een scherv van grijsbakkend aardewerk dateert tussen 1250-1550. Deze laatste scherv zal vermoedelijk secundair materiaal zijn en is terechtgekomen in een zeventiende-eeuws niveau.

Het stukje metaal dat is gevonden in werkput II in boring 201 komt uit de brandlaag. Het metaal is een onderdeel van een ijzeren voorwerp, maar kan niet nauwkeurig gedateerd worden. De vondst van dit stukje redelijk intact metaal geeft wel de goede conserveringscondities in deze brandlaag weer. De overige vondsten komen van de aanleg van het vlak, zijn afkomstig van verschillende ophogingslagen en dateren tussen 1600-1900.

4 Synthese, waardering en advies

4.1 Synthese

In het plangebied zijn verschillende vindplaatsen aanwezig, waarbij het onderscheid voornamelijk in het stratigrafisch niveau ligt.¹⁸ Tussen het maaiveld (op 6.20+ NAP) en tot circa 5.30+ NAP liggen recentere ophogingslagen uit de twintigste eeuw met diverse verstoringen van kabels en leidingen. Tussen 5.30+ NAP en 4.58+ NAP zijn vervolgens ophogingslagen te vinden die dateren tot in het begin van de vijftiende eeuw. Verschillende boringen zijn op dit niveau of daaronder (tussen 4.15+ en 4.78+ NAP) gestuit op puin of muren, dus hoogstwaarschijnlijk is enkel muurwerk op deze diepte nog intact. Vanaf 4.58+ NAP is de bovenkant van de brandlaag aangetroffen die vermoedelijk bij de stadsbrand van 1419 hoort. Deze laag is 6-15 cm dik. De bovenkant van de brandlaag ligt in dit deel van de Parade aanzienlijk dieper dan bij de andere onderzoeken is aangetoond. Hier zat de bovenkant van de brandlaag op 5.30+ NAP. Dit zal te maken hebben met het aflopen van de dekzandrug naar een waterloop aan de oostzijde van het plangebied, die tevens de oostelijke begrenzing vormt van de dekzandrug. De bovenstaande gegevens geven aanleiding om te denken dat het zeer goed mogelijk is om muren aan te treffen die in de brandlaag of direct daarboven zijn gelegen. De hoogst gelegen archeologische sporen zitten circa 50 cm onder het maaiveld, op 5.60+ NAP (dit is het geval in werkput IV).

De aangetroffen muren in de vier proefsleuven zijn allemaal gemetseld met kalkmortel. Het meeste muurwerk kan niet nauwkeuriger gedateerd worden dan vanaf de zestiende eeuw. Alleen de muur in werkput II kan dateren vanaf de vijftiende eeuw. De muren in werkput I en II (F3 en F6) hebben mogelijk behoord tot het Begijnhof van ná de stadsbrand uit 1419. De aangetroffen resten van muren en muuruitbraken in werkput I en II kunnen ook niet met zekerheid toegeschreven worden aan de Begijnhofkerk, omdat ze geen typerende kenmerken vertonen die hierop wijzen. De muren in werkput IV kunnen bij het Begijnhof gehoord hebben, maar logischer zou zijn vanwege hun hoge NAP-ligging in het vlak en de locatie van de negentiende-eeuwse paardenstallen op deze plek, dat ze bij de stallen horen. Op het Minuutplan van 1832 is goed te zien hoe de werkputten III en IV binnen de grenzen van de paardenstallen vallen (afb. 2.4).

18 De archeologische resten die zijn aangetroffen worden allemaal gerekend tot vindplaats 1 en beschreven als middeleeuwse en nieuwe tijdse nederzettingsresten, voornamelijk behorend bij het Begijnhof.

De verstoringen door kabels en leidingen is in de bovenste meter vanaf maaiveld aanzienlijk te noemen. Er zijn veel nieuwe en oude elektrakabels en nieuwe water- en gasleidingen aanwezig. De verstoring van archeologische waarden door de insteek van het theatergebouw is echter minimaal. Deze

verstoring loopt ter hoogte van de hoofdingang niet verder dan 1.80 meter uit de voorgevel van het gebouw, gaat 20-30 centimeter diep en heeft een licht aflopende helling richting het gebouw. Alleen in werkput III is een damwand aangetroffen van de bouwput voor het theater. Hier loopt de verstoring regelrecht naar beneden, tot minimaal 3 meter diepte (oorspronkelijke diepte bouwput theater). In werkput IV verloopt de insteek ook met een redelijk steile hoek richting de voorgevel van het theater, maar een damwand is hier niet waargenomen.¹⁹ Als laatste moet alleen de rioolsleuf nog genoemd worden die de uiterste westzijde van de werkputten III en IV verstoort. De diepte van deze verstoring kon niet bepaald worden.

4.2 Waardering

Hieronder volgt de waardering van de aangetroffen archeologische waarden, gevolgd door een advies over eventueel vervolgonderzoek in het plangebied in paragraaf 4.3. De waardering geldt alleen voor de delen in de proefsleuven die niet verstoord zijn door de bouw van het huidige theater.

's- Hertogenbosch, Theater aan de Parade. Archeologische waarderingstabel volgens KNA Vindplaats 1: Begijnhof				
Waarden	Criteria	Scores		
		Hoog	Midden	Laag
Beleving	Schoonheid	Wordt niet gescoord		
	Herinneringswaarde	Wordt niet gescoord		
Fysieke kwaliteit	Gaafheid	3		
	Conservering		2	
Inhoudelijke kwaliteit	Zeldzaamheid	3		
	Informatiewaarde	3		
	Ensemblewaarde	3		
	Representativiteit	N.v.t.		

Tabel 4.1 Waardering van de vindplaats volgens de criteria van de KNA.

De vindplaats in het plangebied zoals die bij het proefsleuvenonderzoek is waargenomen, bestaat voornamelijk uit intacte archeologische bodemlagen en restanten van muren die verschillende perioden representeren. De criteria in bovenstaande tabel zijn hoog beoordeeld voor onderhavig plangebied.

De fysieke kwaliteit is beoordeeld op de criteria gaafheid en conservering. De gaafheid van de archeologische resten is hoog beoordeeld, omdat de archeologische ophogingslagen van vóór 1900 grotendeels intact zijn, en zij bevatten muurwerk en vondsten die nog *in situ* aanwezig zijn. De conservering is middelhoog beoordeeld, omdat op 1.80 meter onder maaiveld een redelijk goed geconserveerd stuk metaal is aangetroffen in een brandlaag.

¹⁹ Het is niet uitgesloten dat de damwand ook nog in de overige proefsleuven aanwezig is, maar deze is tijdens het onderzoek niet aangetroffen in de sleuven.

De inhoudelijke kwaliteit wordt beoordeeld op drie criteria; zeldzaamheid, informatiewaarde en ensemblewaarde. De aangetroffen restanten van muren, muuruitbraken en vloerniveaus kunnen mogelijk toebehoord hebben aan het middeleeuwse Begijnhof, de negentiende-eeuwse stallen of overige bebouwing uit de middeleeuwen en/of nieuwe tijd. De mogelijke resten van het Begijnhof zouden in dit geval een bijzonder deel van de geschiedenis van 's-Hertogenbosch representeren en zijn tot nu toe in afzonderlijke opgravingsputten op de Parade bij archeologisch onderzoek aan het licht gekomen. De zuidoostzijde van de Parade en het oostelijk deel van het Begijnhof is nog niet vaak onderzocht door middel van archeologisch onderzoek. Hiermee zou er een betere aanvulling kunnen komen op de geschiedenis en indeling van het Begijnhof. Daarnaast zouden de resten van de paardenstallen behorende bij het exercitieterrein aangetroffen kunnen worden op een hoger niveau in de bodem. De informatiewaarde en de ensemblewaarde van de aangetroffen archeologische resten in combinatie met de middeleeuwse en nieuwe tijdse ophogingslagen is daarmee als hoog te waarderen.

4.3 Advies

Als gekeken wordt naar de waarderingstabel voor de vindplaats is een score van 5 punten voor fysieke kwaliteit en een score van 9 punten voor inhoudelijke kwaliteit aanleiding om de vindplaats te behouden. Een standaard selectieadvies in de KNA bij een behoudenswaardige vindplaats is om de vindplaats te beschermen middels behoud *in situ* en indien dit niet mogelijk is door behoud *ex situ* door middel van een opgraving. De te behouden vindplaats is circa 300 m² groot en beslaat het gehele plangebied. De vindplaats loopt nog in alle richtingen buiten het plangebied verder, omdat het onderdeel is van een grotere vindplaats die als middeleeuws Begijnhof van 's-Hertogenbosch kan worden omschreven. Indien op deze locatie bodemverstorende activiteiten zullen plaatsvinden, zal hieraan voorafgaand archeologisch onderzoek plaats dienen te vinden.

Bovenstaand advies vormt een zogenaamd selectieadvies. Dit betekent niet dat reeds gestart kan worden met bodemverstorende activiteiten of de daarop voorbereidende activiteiten. Het selectieadvies dient namelijk eerst beoordeeld te worden door de bevoegde overheid wat uiteindelijk leidt tot een selectiebesluit.

Hoewel getracht is een zo gefundeerd mogelijk advies te geven op grond van de gebruikte onderzoeksmethoden, kan de aanwezigheid van archeologische sporen of resten nooit volledig worden uitgesloten in de gebieden waarvoor geen vervolgonderzoek wordt aanbevolen. BAAC bv wil er daarom op wijzen dat men bij bodemverstorende activiteiten alert dient te zijn op de aanwezigheid van archeologische waarden (zoals vondstmateriaal en grondsporen). Bij het aantreffen van deze waarden dient men hiervan melding te maken bij de Minister (in de praktijk de RCE) conform artikel 53 van de Monumentenwet 1988.

5 Literatuur en bronnen

Literatuur

Centraal College van Deskundigen (CCvD), 2013: *Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA) Landbodems*, versie 3.3, SIKB, Gouda.

Cleijne, I.J., 2015 (concept): 's-Hertogenbosch Parade, inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven, archeologische begeleiding en opgraving, 's-Hertogenbosch (BAAC-rapport A-11.0079/A-11.0215/A-1.0425/A-12.0199)

Geerts, B. en R.J.M. van Genabeek, 2007: *De Parade. Cultuurhistorisch onderzoek*, 's-Hertogenbosch (BAAC-rapport V-06.0200).

Janssen, H.L., 1983: Archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch. Doelstellingen en resultaten. In: H.L. Janssen (ed.): *Van bos tot stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch, 10-24.

Nijhof, E., 2015: *Programma van Eisen. Theater aan de Parade, 's-Hertogenbosch*. Afdeling BAM, gemeente 's-Hertogenbosch.

Kaartmateriaal

Stiboka, 1984. Bodemkaart van Nederland Blad 45 West 's-Hertogenbosch. Herziene uitgave (1:50.000), Wageningen.

Afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten, 2010: Archeologische verwachtingskaart binnenstad 's-Hertogenbosch.

Dienst van het kadaster en de openbare registers, 2011: Apeldoorn.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2010: Archeologische Monumentenkaart (AMK) en Centraal Archeologisch Archief (CAA), geraadpleegd via Archis3.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2008: De Indicatieve Kaart van Archeologische Waarden, derde generatie, Amersfoort (RAM rapportage 155), geraadpleegd via Archis3.

Overige behandelde historische kaarten waren digitaal aanwezig bij BAAC.

6 Lijst van afbeeldingen

Afb. 1.1 De ligging van het onderzoeksgebied/plangebied op de topografische kaart van Nederland.

Afb. 1.2 Een foto van de voorzijde van het theater tijdens het graven van de eerste proefsleuf.

Afb. 2.1 Op deze kaart is het plangebied rood omkaderd en geprojecteerd op de hoogtekaart met de oorspronkelijke maaiveldhoogtes van de natuurlijke ondergrond van de stad 's-Hertogenbosch (Hoogma en Steketee, 1996).

Afb. 2.2 Een kaart met archeologische onderzoeken en vondstmeldingen rond het plangebied.

Afb. 2.3 Het plangebied geprojecteerd op de kaart van Jacob van Deventer uit 1545-1562.

Afb. 2.4 Het plangebied geprojecteerd op het Minuutplan van 1832.

Afb. 2.5 Puttenplan.

Afb. 2.6 Links: de aanleg van werkput I, gezien vanuit het zuiden met de St. Jan op de achtergrond. Rechts: de vele kabels en leidingen die de proefsleuven doorkruisen zijn hier goed zichtbaar.

Afb. 3.1 De brandlaag zichtbaar in de boorkop in boring 202.

Afb. 3.2 De muuruitbraak in werkput I (feature 2) gezien vanaf boven vanuit het zuiden.

Afb. 3.3 Het restant van een muur (F6) en de sporen in het vlak (F7 en F8). Gezien vanuit het oosten.

Afb. 3.4 Het profiel 301 in werkput III waarbij goed de laag van verbrande leem in het vlak te zien is met daarboven de witte vlijlaag van kalkmortel.

Afb. 3.5 Het restant muur in werkput IV (F14), dat mogelijk een onderdeel is geweest van de paardenstallen uit de negentiende eeuw die horen bij het exercitieterrein op de Parade.

Bijlagen

- 1 ■ Geologische en archeologische tijdvakken**
- 2 ■ Allesporenkaart**
- 3 ■ Featurelijst**
- 4 ■ Vondstenlijst**
- 5 ■ Boorbeschrijvingen**
- 6 ■ Beantwoording van de onderzoeksvragen uit het Programma van Eisen**

Bijlage 1 Geologische en archeologische tijdvakken

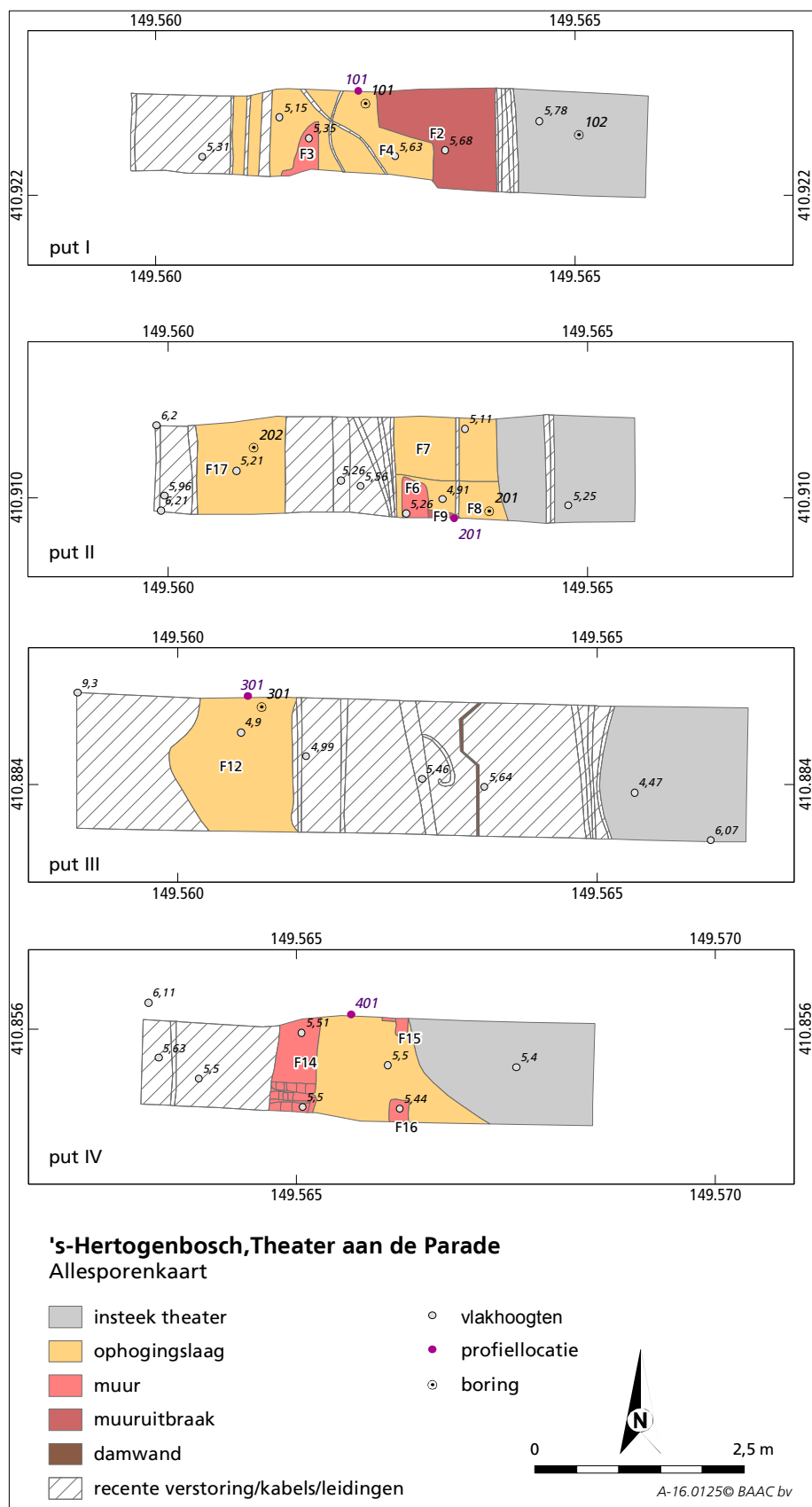
Ouderdom (jr) 0 = 1950 n. Chr.	Chronostratigrafie						MIS	Lithostratigrafie							
11.650	Kwartair	Laat	Holoceen (warme periode)						1	Formaties: Naaldwijk (marien), Nieuwkoop (veen), Echteld (fluviaal)		Formatie van Kreftenheye (Rijn)	Formatie van Bortel (eolisch en lokaal terrestrisch)		
12.850			Laat-Weichselien (Laat-Glaciaal)	Late Dryas (koud)	Allerød (warm)	2	Vroege Dryas (koud)	Bølling (warm)							
13.900															
14.030															
14.640															
30.000			Midden-Weichselien (Pleniglaciaal)	Laat-Pleniglaciaal (zeer koud)	Midden-Pleniglaciaal (koud)	3	Vroeg-Pleniglaciaal (zeer koud)	5a							
60.000															
75.000															
117.000			Vroeg-Weichselien (gematigd koud)				5b								
130.000			Eemien (warme periode)				5c								
370.000		Midden	Midden	Saalien (ijstijd)			6-10	Formatie van Urk (Rijn)	Eem Formatie (marien, lagunair en lacustrien)	Formatie van Drente (Glaciaal)					
410.000				Holsteinien (warme periode)			11								
475.000				Elsterien (ijstijd)			12								
850.000				Cromerien (warme periode)			13-22								
2 600.000		Vroeg	Vroeg	Pre-Cromerien							23-104	Formatie van Sterksel (Rijn)	Formatie van Stamproy (eolisch en lokaal terrestrisch)		

Chrono-, zuurstofisotopen- en lithostratigrafie voor Noordwest-Europa naar De Mulder *et al.* (2003). Mariene isotoop stadium (MIS) volgens Bassinot *et al.* (1994). Atmosferische data volgens Berendsen (2008) en Cohen *et al.* (2009). Archeologische periode-indeling en ouderdom volgens de Rijksdienst voor Cultuurhistorisch Erfgoed (RCE). Vegetatie bewerkt volgens Berendsen (2008). Pollenzones volgens P. Vos & P. Kiden (2005).

Ouderdom (kal. jaren BP ¹)	¹⁴ C jaren	Chronostratigrafie		Pollen zones	Vegetatie	Archeologische perioden (kal. jaren v/n. Chr.)		
450	1250	Laat	Subatlanticum (koeler Vochtiger)	Vb2	Loofbos, waarbij eik en els overheersen; haagbeuk vanaf Vb1 (>1%); vanaf Vb2 veel cultuurplanten (rogge, boekweit, korenbloem)	nieuwe tijd (1500-heden)		
1150				Vb1		middeleeuwen (450-1500 n. Chr.)		
1500							Romeinse tijd (12 v.Chr. – 450 n. Chr.)	
1962	Va					ijzertijd (800 – 12 v. Chr.)		
2750							brons tijd (2000 – 800 v. Chr.)	
3050				IVb		Loofbos. Eik, els en hazelaar overheersen; beuk vanaf IVb >1% en grotere invloed landbouw (granen)		
3950	IVa	neolithicum (5300 – 2000 v. Chr.)						
5700			III	Loofbos eik en els overheersen, relatief veel iep en linde. Het percentage den neemt af	mesolithicum (8800 – 5300 v. Chr.)			
7250	Boreaal (warmer)	II				Den overheerst, daarnaast hazelaar, eik, iep, linde, es		
8700					Preboreaal (warmer)		I	Eerst berk en later overheerst de den
10.250	Vroeg	Atlanticum (warm Vochtig)	III	Loofbos eik en els overheersen, relatief veel iep en linde. Het percentage den neemt af		mesolithicum (8800 – 5300 v. Chr.)		
10.750					Boreaal (warmer)		II	Den overheerst, daarnaast hazelaar, eik, iep, linde, es
11.650								
12.850	Laat-Pleistoceen	Laat-Weichselien (Laat-Glaciaal)	Late Dryas	LW III	Parklandschap (subarctisch)	laat-paleolithicum (35.000 – 8800 v. Chr.)		
13.900			Allerød	LW II	Dennen- en berkenbossen			
14.030			Vroege Dryas	LW I	Open parklandschap			
14.640			Bølling		Open vegetatie met kruiden (bijvoet) en berkenbomen			
35.000 (v. Chr.)	¹⁴ C-methode loopt tot 43.000 jaar BP	Weichselien (ijstijd)	Midden-Weichselien (Pleniglaciaal)			Perioden met een poolwoestijn en perioden met een toendra	midden-paleolithicum (300.000 – 35.000 v. Chr.)	
75.000			Vroeg-Weichselien (Vroeg-Glaciaal)			Perioden met bos en perioden met een subarctisch open landschap		
117.000								Eemien (warme periode)
130.000		Saalien (ijstijd)	Maximale ijsuitbreiding Scandinavische ijskap tussen 200.000 en 130.000 jaar BP			vroeg-paleolithicum (tot 300.000 v. Chr.)		
300.000 (v. Chr.)							Midden-Pleistoceen	Saalien (ijstijd)
		Midden-Pleistoceen	Saalien (ijstijd)			Maximale ijsuitbreiding Scandinavische ijskap tussen 200.000 en 130.000 jaar BP		

¹ BP = aantal werkelijke jaren voor 1950 AD.

Bijlage 2 Allesporenkaart

Bijlage 3 Featurelijst

feature	put	vlak	tekening	aard van spoor	kleur	inclusies	soort baksteen	baksteenformaten	mortel	structuur	vondstnummers	datering	periode	relaties	NAP-hoogtes	opmerkingen administratief spoor, tijdens verdiepen
1	I	1		aanleg vlak												
2	I	1		1 muuruitbraak			oranjerood		kalkmortel			18e-19e eeuws			5.68+	
3	I	1		1 muur			oranjerood					18e-19e eeuws			5.35+	zeer fragmentarisch
4	I	1		1 ophogingslaag	donker bruingrijs	ker										
5	II	1		aanleg vlak												administratief spoor, tijdens verdiepen
6	II	1		3 muur			oranjerood	7x124x60, 237x125x60, 230x125x60 mm	kalkmortel			17e eeuws			5.36+	
7	II	1		3 ophogingslaag	donker bruingrijs	hk2, mo1, vh1										
8	II	1		3 ophogingslaag	licht bruin	hk1, h1										met humeuze vlekjes
9	II	1		4 muuruitbraak		mo4, pbs2, sie1									5.36+	
10	III	1		aanleg vlak												administratief spoor, tijdens verdiepen
11	III	1		6 ophogingslaag	grijsgeel	pbs2, mo2, sie1									5.05+	mogelijk vellaag van vloer
12	III	1		6 vloerniveau	donker grijsbruin	hk2, vh3					x				4.90+	leembrokken-plakaten zichtbaar
13	IV	1		aanleg vlak												administratief spoor, tijdens verdiepen
14	IV	1		7 muur			oranjerood	7x130x60, 7x105x45, 7x105x45, 7x108x43, 7x105x43 mm	kalkmortel						5.50+	veel breukstenen, oude mortelresten (hergebruikt)
15	IV	1		7 muur			donker rood	7x120x70 mm	kalkmortel						5.44+	
16	IV	1		7 muur			donker rood		kalkmortel						5.44+	
17	II	1		3 ophogingslaag	donker grijsbruin	pbs3, mo2, hk1										

Bijlage 4 Vondstenlijst

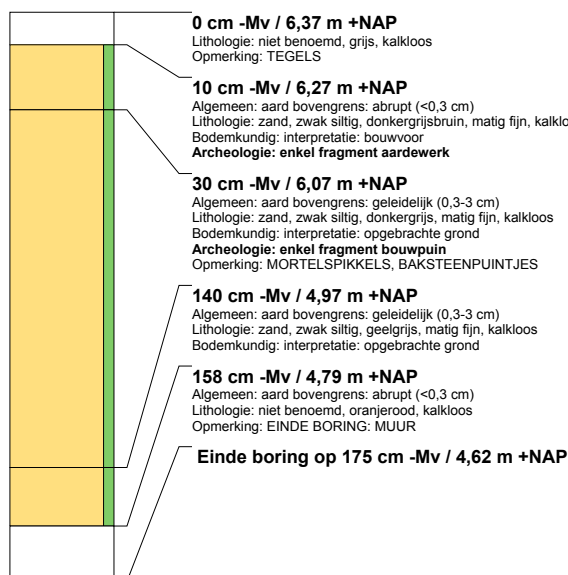
vindplaatscode	put	spoor	vondstnummer	categorie	aantal	fragment	soort	afwerking	versiering	begin datering	eind datering	begin periode	eind periode	opmerkingen
BTAP-P-16	I		I-1-1	KER	1 rand	kan	kan	zoutglazuur		1600	1700	NTA	NTB	grijs steengoed
BTAP-P-16	I		I-1-1	BCR	1 fragment	tegels	tegels	blauw	spinnenkop	1750	1800	NTB	NTC	witbakkend
BTAP-P-16	I		I-1-1	KER	2 fragment	indet	indet	loodglazuur		1600	1800	NTA	NTC	roodbakkend
BTAP-P-16	I		I-1-2	KER	1 wand	kan	kan	zoutglazuur		1580	1650	NTA	NTB	steengoed, Frechen
BTAP-P-16	I		I-1-2	KER	1 poot	grape	grape	deels		1600	1650	NTA	NTB	roodbakkend
BTAP-P-16	I		I-1-2	KER	1 wand	kom	kom	geel glazuur		1600	1700	NTA	NTB	witbakkend
BTAP-P-16	I		I-1-2	KER	1 steel	pijp	pijp	geel glazuur		1600	1650	NTA	NTB	pijpaarde
BTAP-P-16	I	F4	I-2-3	KER	1 rand	indet	indet	loodglazuur		1600	1900	NTA	NTC	roodbakkend
BTAP-P-16	II		II-4-5	KER	1 wand	indet	indet	loodglazuur		1500	1900	LMEA	NTC	roodbakkend
BTAP-P-16	II		II-4-6	MXX	1 fragment	ijzer	ijzer							
BTAP-P-16	III	F11	III-6-7	BCR	1 fragment	tegels	tegels	blauw	osenkop	1600	1650	NTA	NTB	witbakkend
BTAP-P-16	III	F11	III-6-7	BCR	1 fragment	tegels	tegels	blauw	vaas	1600	1700	NTA	NTB	witbakkend
BTAP-P-16	III	F11	III-6-7	BCR	1 brok	baksteen	baksteen							
BTAP-P-16	III	F11	III-6-7	KER	16 fragment	kom	kom	groenglazuur		1600	1700	NTA	NTB	witbakkend
BTAP-P-16	III		III-6-8	KER	1 wand	wand	wand			1250	1550	LMEA	NTA	grijsbakkend
BTAP-P-16	III		III-6-8	BCR	1 brok	kalkmortel	kalkmortel	deels						
BTAP-P-16	III		III-6-8	KER	2 wand	grape	grape	loodglazuur		1600	1650	nta	ntb	roodbakkend

Bijlage 5 Boorbeschrijvingen

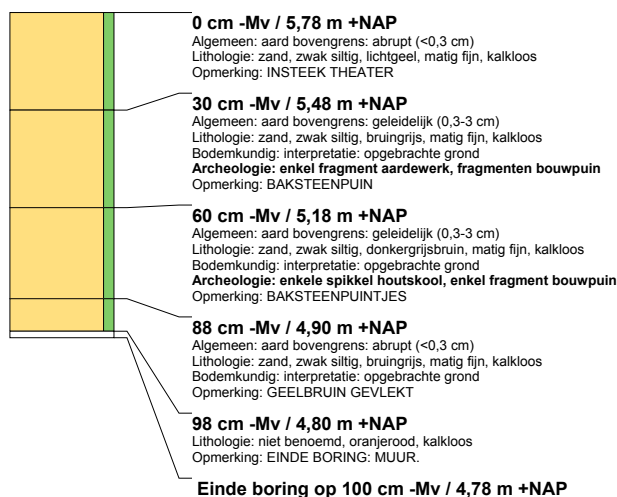
boring: 16125-101

beschrijver: DTK, datum: 6-6-2016, precisie locatie: 1 m, coördinaatsysteem: Rijksdriehoeksmeting, hoogte: 6,37, precisie hoogte: 1 cm, referentievlak: Normaal Amsterdams Peil, methode hoogtebepaling: AHN bestand, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Noord-Brabant, gemeente: Den Bosch, plaatsnaam: Den Bosch, opdrachtgever: Gemeente Den Bosch, uitvoerder: BAAC bv

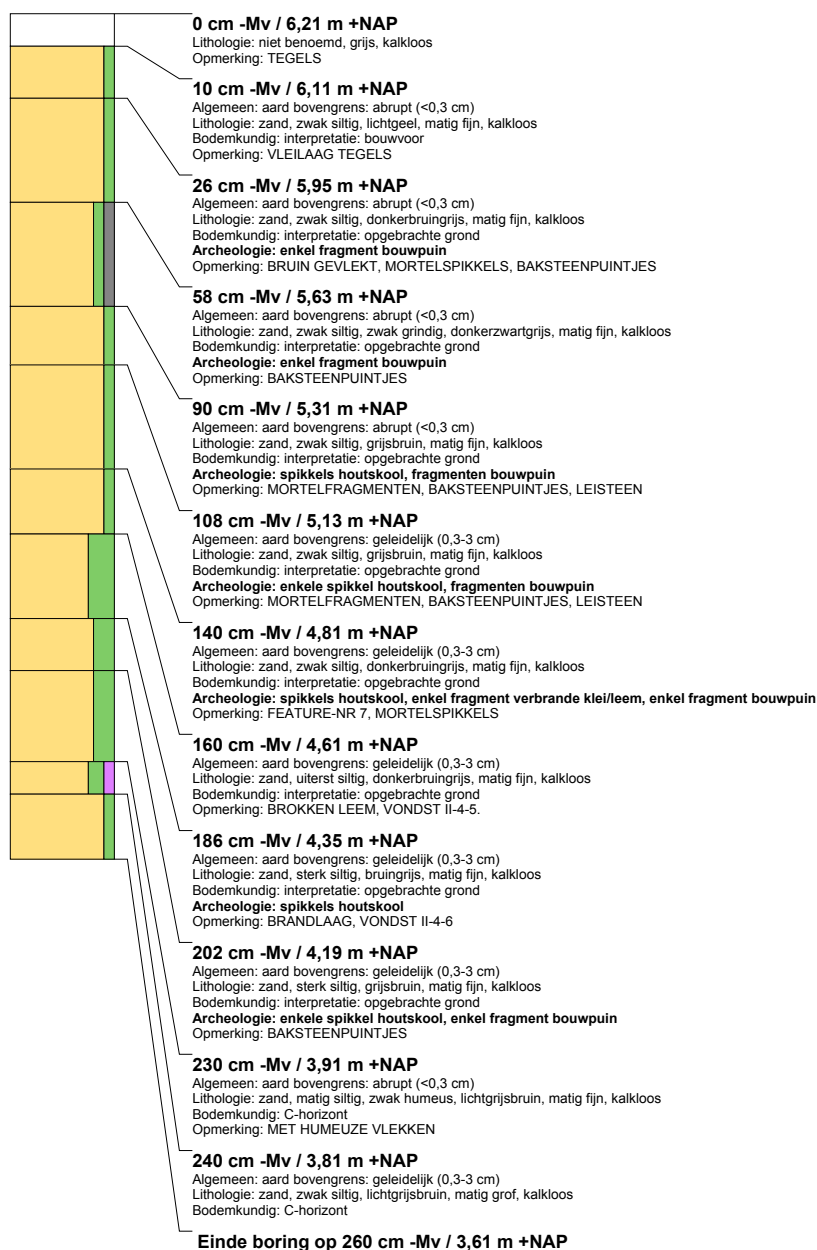
boring: 16125-102

beschrijver: DTK, datum: 7-6-2016, precisie locatie: 1 m, coördinaatsysteem: Rijksdriehoeksmeting, hoogte: 5,78, precisie hoogte: 1 cm, referentievlak: Normaal Amsterdams Peil, methode hoogtebepaling: AHN bestand, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Noord-Brabant, gemeente: Den Bosch, plaatsnaam: Den Bosch, opdrachtgever: Gemeente Den Bosch, uitvoerder: BAAC bv

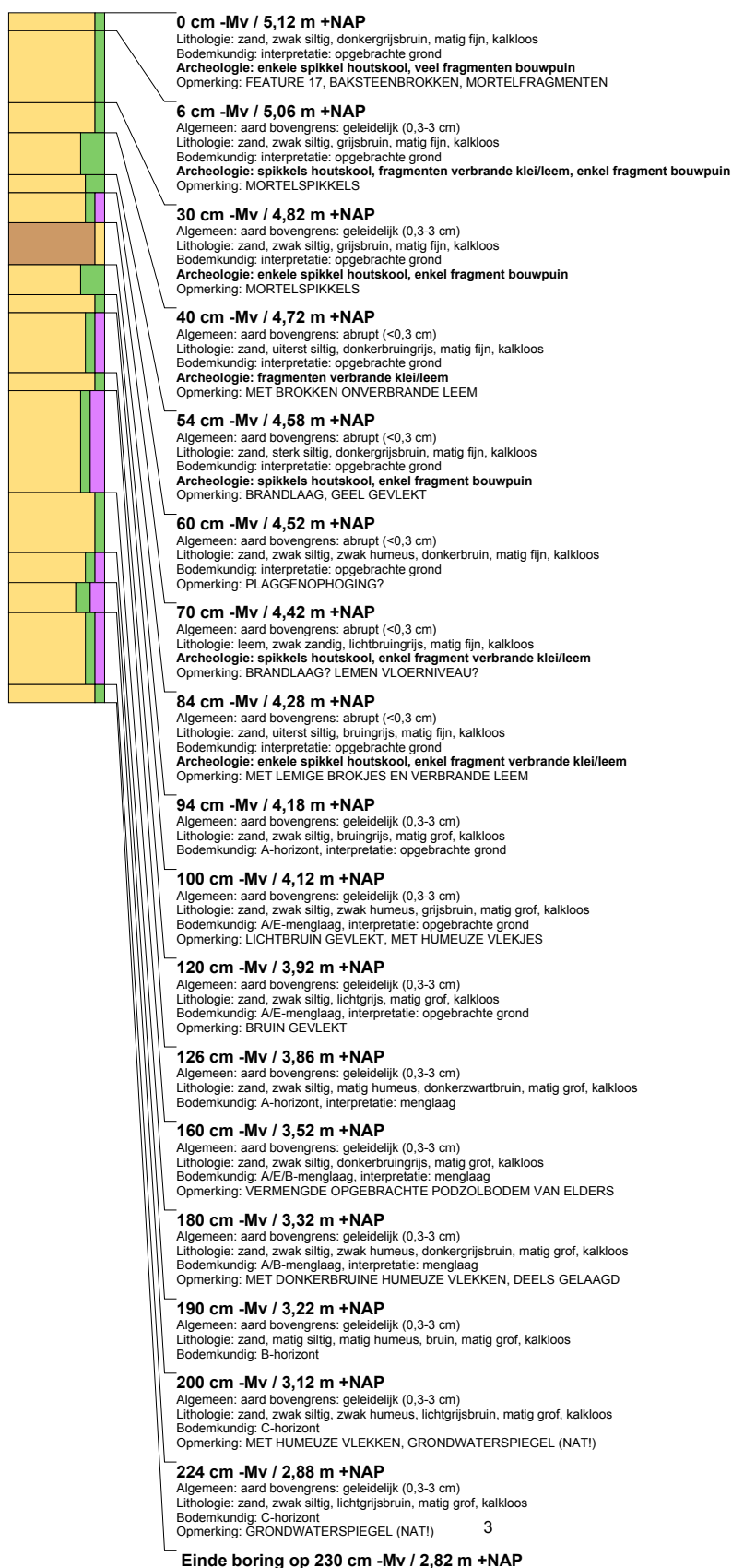
boring: 16125-201

beschrijver: DTK, datum: 7-6-2016, precisie locatie: 1 m, coördinaatsysteem: Rijksdriehoeksmeting, hoogte: 6,21, precisie hoogte: 1 cm, referentievlak: Normaal Amsterdams Peil, methode hoogtebepaling: AHN bestand, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Noord-Brabant, gemeente: Den Bosch, plaatsnaam: Den Bosch, opdrachtgever: Gemeente Den Bosch, uitvoerder: BAAC bv

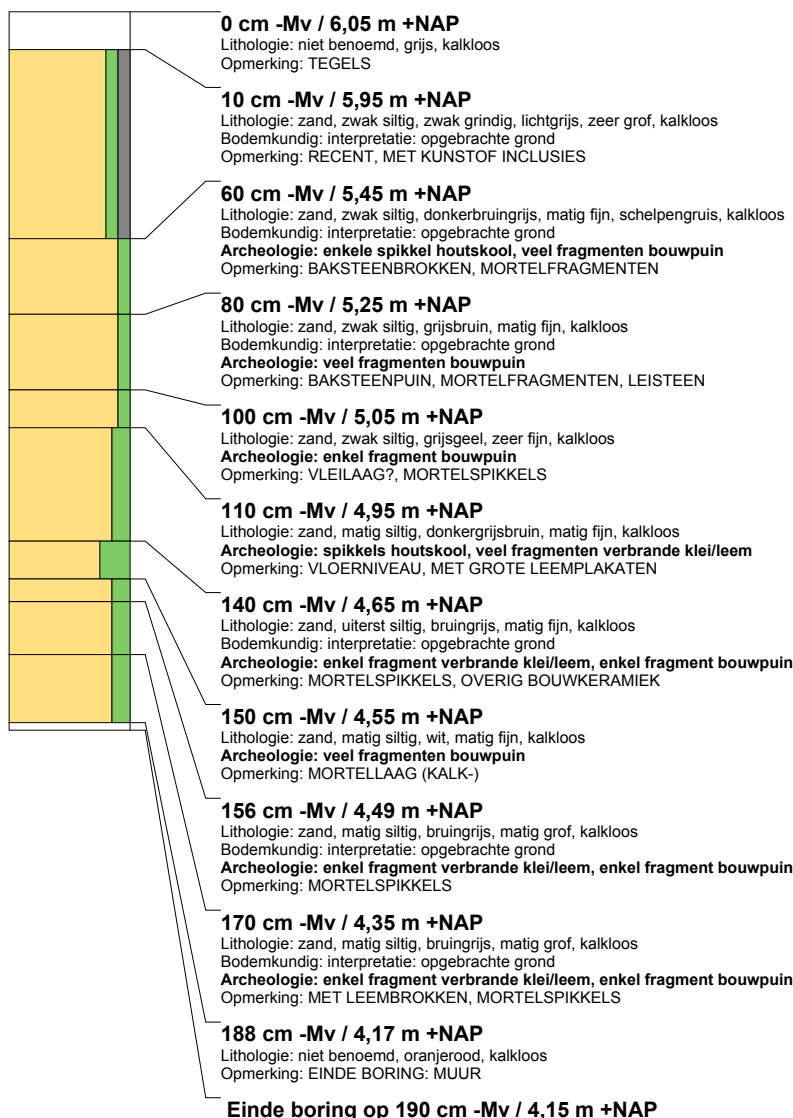
boring: 16125-202

beschrijver: DTK, datum: 7-6-2016, precisie locatie: 1 m, coördinaatsysteem: Rijksdriehoeksmeting, hoogte: 5,12, precisie hoogte: 1 cm, referentievlak: Normaal Amsterdams Peil, methode hoogtebepaling: AHN bestand, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Noord-Brabant, gemeente: Den Bosch, plaatsnaam: Den Bosch, opdrachtgever: Gemeente Den Bosch, uitvoerder: BAAC bv

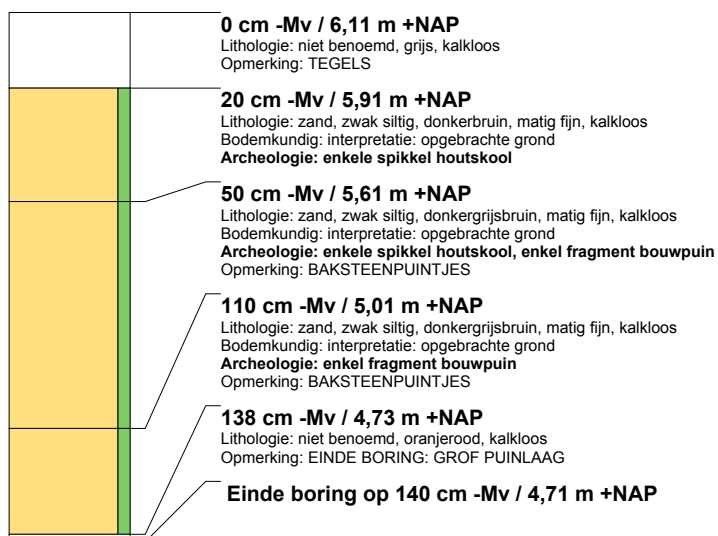
boring: 16125-301

beschrijver: DTK, datum: 7-6-2016, precisie locatie: 1 m, coördinaatsysteem: Rijksdriehoeksmeting, hoogte: 6,05, precisie hoogte: 1 cm, referentievlak: Normaal Amsterdams Peil, methode hoogtebepaling: AHN bestand, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Noord-Brabant, gemeente: Den Bosch, plaatsnaam: Den Bosch, opdrachtgever: Gemeente Den Bosch, uitvoerder: BAAC bv

boring: 16125-401

beschrijver: DTK, datum: 7-6-2016, precisie locatie: 1 m, coördinaatsysteem: Rijksdriehoeksmeting, hoogte: 6,11, precisie hoogte: 1 cm, referentievlak: Normaal Amsterdams Peil, methode hoogtebepaling: AHN bestand, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, provincie: Noord-Brabant, gemeente: Den Bosch, plaatsnaam: Den Bosch, opdrachtgever: Gemeente Den Bosch, uitvoerder: BAAC bv

Bijlage 6 Beantwoording van de onderzoeksvragen uit het Programma van Eisen

1. *Op welk niveau zijn de eerste sporen per locatie te verwachten?*

In werkput I waren de eerste sporen zichtbaar op 5.68+ NAP (ca. 60 cm onder maaiveld) en het ging hierbij om een muuruitbraak. In werkput II kwam de eerste muur tevoorschijn op 5.36+ NAP. In werkput III waren de eerste sporen zichtbaar vanaf 5.30+ NAP, hierbij ging het om achttiende en zeventiende eeuwse ophogingslagen. Tot slot zat in werkput IV de bovenkant van het eerste muurwerk op 5.50+ NAP. In alle putten zaten de eerste sporen rond de 60-80 cm onder maaiveld.

2. *Is de bouwput van het huidige theater voorzien geweest van een damwand of is de bouwput van een schuin talud voorzien? Tot waar loopt de verstoring veroorzaakt door de bouw van het theater?*

De verstoring van archeologische waarden door de insteek van het theatergebouw is echter minimaal. Deze verstoring loopt ter hoogte van de hoofdingang niet verder dan 1.80 meter uit de voorgevel van het gebouw en heeft een licht aflopende helling richting het gebouw. Alleen in werkput III is een damwand aangetroffen van de bouwput voor het theater. Hier loopt de verstoring regelrecht naar beneden, tot minimaal 3 meter diepte (oorspronkelijke diepte bouwput theater). In werkput IV verloopt de insteek ook met een redelijk steile hoek richting de voorgevel van het theater, maar een damwand is hier niet waargenomen.

3. *Wat is de aard van de aangetroffen sporen?*

Hiervan zijn dertien sporen archeologisch relevant, dat wil zeggen dat ze behoren tot de archeologische waarden die ons informatie geven over de geschiedenis van de locatie. In drie werkputten is muurwerk aangetroffen (wp I,II,IV), en in twee werkputten (wp I en II) zijn uitbraken van muren teruggevonden. Het vloerniveau was aanwezig in werkput III.

4. *Wat is de ouderdom van de aangetroffen sporen?*

De muuruitbraak in werkput I betreft waarschijnlijk een restant van de negentiende eeuwse paardenstallen die hier hebben gestaan. De muur in werkput II is op basis van de baksteenformaten in de zeventiende eeuw te dateren. De muurresten in werkput IV zijn op basis van baksteenformaat en hoge ligging (5.50+ NAP) in de achttiende en negentiende eeuw te dateren en zijn waarschijnlijk ook restanten van de paardenstallen behorende bij het exercitieterrein. Op een dieper niveau in werkput III is een mortellaag en vloerniveau aangetroffen die op basis van aardewerk in de zeventiende eeuw dateren. Dit is vanaf een niveau van circa 5.10+ NAP, wat op deze plek één meter onder maaiveld is.

5. *Vallen de resten van de Begijnhofkerk nog binnen de toekomstige bouwput?*

Dit is niet zeggen, omdat we geen sporen van de kerk hebben aangetroffen. De proefsleuven konden niet aangelegd worden op de diepte waar je de resten van de kerk zou verwachten, want deze zullen nog circa 60 cm dieper liggen dan het niveau van het aangelegde vlak. De kerk is te verwachten op de locatie van werkput I op basis van historisch kaartmateriaal (oa. Jacob van Deventer). De boringen in deze werkput zijn

gestuit op muurwerk op een diepte van 4.80+ NAP, circa één meter onder het diepst aangelegde vlak. Dit zouden de resten kunnen zijn van de Begijnhofkerk, maar in dit stadium van onderzoek kunnen we het niet zeker weten.

6. *Zijn er nog archeologische sporen in de aan te leggen bouwput voor het nieuwe theater te verwachten?*

Er zijn ophogingslagen van de stad te verwachten binnen het plangebied, omdat deze in onderhavig onderzoek zijn aangetroffen. Op verschillende plekken worden de archeologische lagen verstoord door kabelsleuven en leidingen, maar dit is maar tot beperkte diepte (tot circa 1.50 meter onder maaiveld). Tussendoor en op een dieper niveau zijn nog intacte ophogingen aanwezig. In deze ophogingslagen bevinden zich restanten van muurwerk, welke tot de paardenstallen van het exercitieterrein hebben behoord. In de diepere lagen van de achttiende eeuw en ouder zijn ook restanten van muren terug te vinden, zoals deze in de boringen zijn aangetroffen. Hier betreft het restanten van het Begijnhof dat ook binnen het plangebied gelegen heeft.